

บทธรรมบรรยาย

ของ

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

1 วิเวกธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิเวกธรรมแก่เมตตคฤมาณพดังต่อไปนี้

อุปกิเลสมีประเภท 10 ประการ คือ 1 ตัณหา 2 ทิฏฐิ 3 กิเลส 4 กรรม 5 ทุจริตความประพฤตชั่วด้วย กาย วาจา และใจ 6 อาหาร 7 ภูมิยะ 8 อุปาทินนกะ ชาติ 9 อายตนะหก 10 วิญญาณกายหก ทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้น ย่อมมีอุปกิเลสเหล่านี้เป็นเหตุ เป็นนิพพาน เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลมารู้ทั่วถึง รู้แจ้ง ประจักษ์ชัดด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า สังขารที่หลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา หรือมารู้ทั่วถึงว่า ยี่ กิยจติ สมุทยมมัม สัพพนตัม นิโรชมมัม สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้แล้วเป็นผู้ตามเห็นซึ่งชาติว่าเป็นแดนเกิดแห่งวัฏฏทุกข์ และมาเห็นว่าอุภิเป็นแดนเกิดแห่งชาติทุกข์เป็นต้นแล้ว ก็ไม่พึงทำอุภิมิตัณหาเป็นต้น ให้เจริญขึ้นในสันดานเลย

เมื่อจะทรงแสดงธรรมเครื่องข้ามตัณหา จึงตรัสพระคาถาว่า ยี่ กิยจติ สญชานาสิ อุทธ อโช ตโยจจาปิ มชฌเอเตสุ นนทิจจ ปนุชชวิญญาณัม ภเว น ติฏฐุ คุก่อนท่านทั้งหลาย ท่านจงรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง สถานกลางแล้วจงบรรเทาเสีย จะละเสียซึ่งความเพติดเพลินและความถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น วิญญาณของท่านก็จะไม่ตั้งอยู่ในภพดังนี้

คำว่าเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางนั้น ทรงแสดงไว้ 6 นัย คือนัยที่ 1 อนาคตเป็นเบื้องบน อดีตเป็นเบื้องต่ำ ปัจจุบันเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 2 เหล่าธรรมที่เป็นกุศล เป็นเบื้องบน เหล่าธรรมที่เป็นอกุศล เป็นเบื้องต่ำ เหล่าธรรมที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 3 เทวโลกเป็นเบื้องบน อบายโลก เป็นเบื้องต่ำ มนุสสโลกเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 4 สุขเวทนา เป็นเบื้องบน ทุกขเวทนา เป็นเบื้องต่ำ อุเบกขาเวทนาเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 5 อรูปธาตุเป็นเบื้องบน กามธาตุเป็นเบื้องต่ำ รูปธาตุเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 6 กำหนดแต่พื้นเท่าขึ้นมาเบื้องบน กำหนดแต่ปลายผมลงไปเป็นเบื้องต่ำ ส่วนท่ามกลางเป็นเบื้องขวางสถานกลาง เมื่อท่านมาสำคัญหมายรู้เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ทั้ง 6 นัยนี้แล้ว แม้อย่างใดอย่างหนึ่งพึงบรรเทาเสียซึ่งนันทิ ความยินดี เพติดเพลิน และอภินิเวส ความถือมั่นด้วยตัณหา และทิฏฐิในเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง เสียให้สิ้นทุกประการ

แล้ววิญญานของท่านจะไม่ตั้งอยู่ในภพและปฏภพอีกเลย เมื่อบุคคลมารู้ชัดด้วยญาณจักขุในส่วนเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ไม่ให้ค้นหาชานไปในภพน้อย ภพใหญ่ มีญาณหยั่งรู้ในอริยสัจ 4 เป็นผู้ไม่มีกังวล คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และทวจจริตต่างๆ ละกังวลทั้งปวงเสียแล้ว กามภเว อสคต ก็เป็นผู้ไม่ข้องเกี่ยวพัวพันในวัฏฏกาม และกิลีสกาม ในกามภพและปฏภพอีกเลย ท่านนั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะ ห้วงลึกที่กอดสัตว์ให้จมอยู่ในวัฏฏสงสารฯ โอฆะนั้น 4 ประการคือ 1 กามโอฆะ 2 ภวโอฆะ 3 ทิฏฐิโอฆะ 4 อวิชชาโอฆะ คินโณ จ ปริ ท่านนั้นยอมข้ามห้วงทั้ง 4 ไปฝากโน้น คือ พระนิพพานธรรม อจิเณ เป็นผู้ไม่มีตะปูคือกิเลสเป็นเครื่องตรึงแล้ว กิเลสทั้งหลายที่เป็นประธาน คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และกิเลสที่เป็นบริวาร มี โกโธ อุปนาโห เป็นต้น จนถึงอกุศลอกิสัขารซึ่งเป็นประหนึ่งตะปูเครื่องตรึงจิตให้แนบแน่นอยู่ ยากที่สัตว์จะหลุดจะถอนให้เคลื่อนให้หลุดได้ เมื่อบุคคลมาละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว เพลียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เป็นนรชนผู้ผู้ดำเนินด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องรู้แจ้งชัดเป็นเวทกุ ผู้ถึงฝั่งแห่งวิชาในพระศาสนา นี้ ไม่มีความสงสัยใน ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และปฏิบัติสมุปปาทธรรม ปัจจัยการยอมบรรลุดังวิเวกธรรม คือพระอมฤตคุณทานด้วยประการฉะนี้

2 สันติธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงซึ่งสันติธรรมแก่โศตกมาณพ จึงตรัสพระคาถาว่า ยักขิ สยูนานาสิ โศตก อุทโท อโธ ติโยญญาปิ มชฌเ เอต วิทิตวา สงโคติ โลเก ภวากาย มากาสิ ตัณห์ แปลความว่า คุณกรโศตกะ ท่านมากำหนดรู้หมายรู้ซึ่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางว่า เป็นเครื่องข้องอยู่ในโลก เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกครั้งนี้แล้ว อย่าได้ทำซึ่งค้นหา ความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลยดังนี้

อธิบายว่า ท่านมารู้แจ้งสัญญาณนี้ด้วยปัญญาว่า เป็นเครื่องข้องเครื่องติดอยู่ในโลกครั้งนี้แล้ว อย่าได้ทำค้นหาความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ส่วนคำว่าเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางในพระคานานั้น ก็มีนัยอธิบายเป็น 6 นัยเช่นเดียวกับเรื่องวิเวกธรรมที่กล่าวมาแล้ว
ทรงแสดงที่อาศัยแห่งกิเลสปัจจัยธรรมมีสัญญาเป็นนิทานว่า ค้นหา มานะ ทิฏฐิ อันทำให้สัตว์เนิ่นช้า 3 ประการนี้ มีสัญญาความสำคัญหมายเป็นเหตุให้เกิด เมื่อบุคคลมาสำคัญหมายในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบัน สุข ทุกข์ อุเบกขา กุศลากุศล อภัยกฤต สามชาตุ สามภพ ด้วยประการใดๆ ปัญญาสังขาร ที่ทำให้เนิ่นช้า คือ ค้นหา มานะ ทิฏฐิ บังเกิดกล้าเจริญทวีขึ้นด้วยประการใดๆ ทำให้บุคคลเกิดความเห็นถือนั่น

ด้วยตัณหาว่า เอตัม มม นันเป็นของเรา ถ้ามันด้วยมานะว่า เอโสหสมมิ เราเป็นนั่น ถ้ามันด้วยทัญญูว่า เอโส
เม อตตนา นันเป็นตัวตนแก่นสารของเรา ดังนี้แล้วก็ข้องอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ด้วยฉันทะราคะ สน่หาอาลัย
ผูกพันจิตใจไว้ไม่ให้ปลื้มปลดออกได้ สัญญาอันเป็นนิทาน เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา มานะ ทัญญูกี่ดี
ตัณหา มานะ ทัญญูอันเกิดแต่สัญญานันก็ดี สงโค เป็นเครื่องข้องเครื่องติด เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกไม่ให้
พ้นไปได้ เอตัม วิทิตวา สงโคติ โลก ท่านรู้แจ้งประจักษ์ว่าสัญญาเป็นเหตุแห่งตัณหา มานะ ทัญญู ตัณหา
มานะ ทัญญู มีสัญญาเป็นเหตุดังนี้แล้ว ท่านอย่าได้ทำตัณหา คือความปรารถนาดิ้นรน ด้วยจำนงหวังต่างๆ
เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงยังญาณรู้ซึ่งด้วยตราขุ คือ ปัญญา แล้วเห็นประจักษ์แจ้งชัดว่า เป็นเครื่อง
ผูกจำ เป็นเครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลก ท่านอย่าได้ทำซึ่งตัณหา เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ตัณหาอันเป็นไปใน
อาหารวิสัยคือรูป เสียงกลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แดกต่างโดยอาการปวัฏฏีเป็น 3 ประการ คือกาม
ตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหา 6 หมู่ ตามอารมณ์ สามอย่างตามอาการที่เป็นไปในภพ เป็นธรรมอัน
เกิดอีก เกิดขึ้นเป็นไปพร้อมกับทุกข์ คืออุปทานขันธ ท่านอย่าได้ทำตัณหานัน เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย
ท่านจงละตัณหานันเสีย จงบรรเทาเสีย ทำตัณหานันให้มีที่สุด ท่านจงยังตัณหานันให้ถึงซึ่งอันจะยังเกิด
ตามไม่ได้ ท่านจงละตัณหานันด้วยสมุจเฉทปหานเถิดฯ

3 อนุปาทาปรินิพาน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงอนุปาทาปรินิพานของพระอรียสาวก ผู้บรรลุดา
กัญญัญญายตนสมาบัติ แก่อุปสีวมาณพ โดยหลักเถียงสัตตตวาทะและอุจเฉทวาทะทั้งสองเสีย จึงตรัสพระ
คาถาว่า

อจนฺธิตา วาตเวเคณ จิตตา อตถํ ปเลติ น อุเปติ สงขํ เอวํ มุนิ นาม กายา วิมุตโต อตถํ ปเลติ น อุเปติ สงขํ

แปลว่า เปลวเพลิงอันกำลังลมพัดดับไปย่อมดับไม่ได้ว่าไปไหนฉันใด ท่านผู้เป็นมุนิ พ้นพิเศษแล้วจาก
นามกาย ย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ นับไม่ได้ ว่าไปไหนฉันนั้น

วาทา อันว่าลมทั้งหลาย โดยปริยายในนิเทศ ว่าลมมาทิศบูรพา ปัจฉิม อฺคร ทักขิณ ลมมีฐลฺลี ลมไม่มีฐลฺลี ลม
เย็น ลมร้อน ลมกล้า ลมแวมภภา พัดมา แต่พื้นดินขึ้นไปได้โยชน์หนึ่ง ลมปีกสัตว์ ปีกครุฑ ลมใบตาล ลม
เปลวเพลิง อันกำลังลมเหล่านั้นพัดแล้วเปลวเพลิงย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมดังสงบราบไป ย่อมไม่
ถึงซึ่งอันนั้น ย่อมไม่ถึงซึ่งโหวหาร ว่าเปลวเพลิงไปแล้วยังทิศโน้นๆ ดังนี้ฉันใด บุคคลผู้บรรลุดา

กัญญัญญายตนสมาบัติเป็นเสขมุนินัน เป็นผู้พ้นพิเศษแล้วจากรูปภายในกาลก่อนเป็นปกติ ให้มรรคที่ 4
เกิดขึ้นในสมาบัตินัน เป็นผู้พ้นพิเศษแล้วจากนามกายอีก เพราะความที่พ้นจากนามกาย อันท่านได้กำหนด
รู้แล้ว เป็นอุปโตภาควิมุตติ พ้นพิเศษแล้วจากส่วนสองด้วย ส่วนสองเป็นจีณาสวะอรหันตร ถึงซึ่งอันไม่

ตั้งอยู่คืออนุปาทาปรินิพพานแล้วตรัสพระคาถาต่อไปว่า

อตถิ ตสส น ปมาณมตติ เยน นั วชชั ตั ตสส นตติ สพเพสุ รมเมสุ สมุหเตสุ สมุหตา วาทปถาปี สพเพ
แปลว่า สิ่งสภาวะเป็นประมาณของพระชินาสพอสองคคดับแล้วย่อมไม่มี บุคคลทั้งหลายจะพึงกล่าวว่า
ท่านนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นของท่านก็ไม่มีธรรมทั้งหลายมีขั้นเป็นต้น อันพระชินาสพลอนขึ้นพร้อม
แล้ว แม้ทางวาทะทั้งปวงที่บุคคลจะพึงกล่าวพระชินาสพท่านก็ตัดขึ้นพร้อมแล้ว

สิ่งสภาวะอันเป็นธรรมนั้น ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมไม่มีแก่ท่าน ท่านละเสียแล้ว ตัด
ขึ้นพร้อมแล้ว ท่านเผาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เมื่อขั้น อายุตนะ ธาตุ คติ อุบัติ ปฏิสนธิ ภพ สังขาร และ
วิญญูะ ท่านถอนขึ้นเสียแล้ว ตัดเสียขาดแล้ว มีอันไม่บังเกิดต่อไป เป็นธรรมดา วาทะ อันเป็นคลองเป็น
ทางที่จะกล่าวด้วยกิเลสและขั้น และอภิสังขาร ท่านเพิกถอน สละละวางเสียสิ้นทุกประการแล้ว ด้วย
ประการฉะนี้

4 ปริญา 3 ประการ

การกำหนดรู้ตมทานั้น กำหนดรู้ด้วยปริญา 3 ประการ คือ

1. ญาตปริญา คือความกำหนดรู้ชัดเจนว่า นี้รูปตมทา นี้สัทตตมทา นี้คันธตมทา นี้รสตมทา นี้
โผฏฐัพพะตมทา นี้รหมตมทา อย่างนี้แลชื่อว่าญาตปริญา
 2. ตีรณปริญยานั้นคือ ภิษุกระทำตมทาทั้ง 6 ให้เป็นของอันตนรู้แล้ว พิจารณาใคร่ครวญ ซึ่งตมทาโดย
ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเสียดแทง เป็นต้น อย่างนี้แลชื่อตีรณปริญา
- ปหานปริญยานั้นคือ ภิษุมาพิจารณาใคร่ครวญ ฉะนี้แล้ว ละเสียซึ่งตมทา บรรเทาเสีย ถอนเสีย และ
กระทำให้สิ้นไป ให้ถึงซึ่งความไม่เป็นต่อไปอย่างนี้และชื่อว่าปหานปริญา

5 อาสวะ 4 ประการ

อนาสวา ผู้ชื่อว่าไม่มีอาสวะคือไม่มีอาสวะ 4 ประการ ได้แก่ 1 กามาสวะ 2 ภวาสวะ 3 ภิญญาสวะ 4 อวิชา
สวะ บุคคลผู้ใดมาละเสีย ตัดเสียขาดแล้ว ซึ่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น มิให้มันบังเกิดขึ้นได้ต่อไป ผู้นั้น
เป็น อนาสวะ คือผู้ไม่มีอาสวะแล

6 อตตานุทิฏฐิ

อตตานุทิฏฐิติวุจจติ วิสตีวตถุกา สกกายทิฏฐิ สักกายทิฏฐิ อันมีวัตถุ พุทธบัญญัติเรียกว่า อตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นซึ่งอตตมะต้วตต ได้ในขั้น 5 ขั้น ละ 4 วัตถุ บรรจบเป็นวัตถุ 20 ทิศคือปลุชนผู้ไม่ได้สดับฟัง ณ โลกนี้

1 รูป อตตโต สมนุสสติ เห็นรูปโดยความเป็นต้นบ้าง

2 รูปวนต์ วา อตตานิ สมนุสสติ เห็นตนเป็นรูปบ้าง

3 อตตนิ วา รูป สมนุสสติ เห็นรูปมีในตนบ้าง

4 รูปสมํ วา อตตานิ สมนุสสติ เห็นตนมีในรูปบ้าง ดังนี้

แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีวัตถุอย่างละ 4 เช่นเดียวกัน จึงบรรจบเป็นกายทิฏฐิ 20 วัตถุ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อบุคคลตรัสรู้หรือยัสัจจ 4 ประชุมลงในขณะจิตอันเดียวได้แล้วชื่อว่า เป็นผู้ละสักกายทิฏฐิ เมื่อบุคคลใด มาเช่นฆ่า ซึ่งอตตานุทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่าเป็นอตตัตตตนลงเสียได้แล้ว ก็จะพึงเป็นบุคคลผู้ข้ามมฤตยู ความตายเสียได้ เหว่ โลก อเวกขนต์ มจจราชา น ปสสติ เมื่อบุคคลมาเห็นซึ่ง โลกทั้งหลาย คือขันธโลก อายตนโลก และธาตุโลก โดยความเป็นของสูญ สังหารอตตานุทิฏฐิลงเสียได้อย่างนี้ มฤตยูราช คือความตายย่อมไม่เห็น เพราะบุคคลผู้นั้นพ้นสัตว์วิสัยเสียแล้ว มัจจราชย่อมไม่เห็นซึ่งผู้นั้น ผู้นั้นย่อมถึงพระนิพพานธรรมอันเป็นวิสัยแห่งมฤตยูราช ล่วงวิสัยมฤตยูราชเสียได้ด้วยประการฉะนี้

7 สังสารทุกข

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนา ซึ่งสังสารทุกขไว้ว่า สังสาระการท่องเที่ยวเกิดตายของสัตว์เปรียบเหมือนสระ คือเป็นโอกาสที่เกี่ยวที่ลงของสัตว์ทั้งหลาย

สโรติ วุจจติ สัสสาโร ก็ที่ท่านเรียกว่าสังสาระนี้หมายถึงความท่องเที่ยวไปด้วยการบังเกิดและจติ อากมนิ การมาสู่โลกนี้ คมนิ การไปสู่โลกหน้า คมนาคมนิ ทั้งไปและมา กาลิ กาลกิริยา คือมรณะชาติชีวิตอินทรีย์ คติ ความไป ภวากโว ภพน้อยภพใหญ่ จุติ ความเคลื่อนจากภพ อุปปตติ ความเข้าถึงอตตภาพ นิพพตติ ความปราภุชต์แห่งขันธ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ มรณิ ความตาย

ความท่องเที่ยว บังเกิด กำเนิด เกิด แก่ ตาย อันเป็นประหนึ่ง โคถูกสวมคอเข้าไปในแอกฉะนั้น ได้ชื่อว่า สังสาระ คือเสือกไต่คั้นไป ซึ่งแสดงไว้ว่า ขนธานํ ปฏิปาฏิยา ธาตุอายตนา นนฺจ อนโนจจินนํ วฏฺฏมานา สัสสาโรติ วุจจติ ลำดับแห่งขันธธาตุ และอายตนะทั้งหลายเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย ผู้รู้ท่านกล่าวว่า สงสาโร คือ

ความเลือกชานท่องเที่ยวไป

สังสาระนี้ เมื่อจะกำหนดนามในสาคร 4 เป็นดังนี้ สังสารสาคร 1 ชลสาคร 1 นยสาคร 1 ญาณสาคร 1

สังสารสาครชื่อว่าสโร คือสังสาระเปรียบเหมือนสระ

บทว่า มขณฺเ สรสมิ ติฏฺฐตํ นั้นแสดงว่า สระสังสารสาครนี้ เป็นมัธยมสถานกลาง เพราะว่าที่สุดเบื้องต้น และที่สุดเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้น อันบุคคลหารู้ทั่วรู้ชัดไม่ ในเงื่อนเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้น ไม่ปรากฏ จึงเป็นมัธยมสถานกลาง ด้วยประการฉะนี้

มขณฺเ สํสาเร สตตา ลูตา ก็แลสัตว์ทั้งหลายได้ตั้งอยู่แล้วในสังสาระอันเป็นสถานกลาง ซึ่งเกิดโอฆะห้วง น้ำใหญ่ท่วมท้น คือ 1 กามโอฆะ 2 ภวโอฆะ 3 ทิฏฐิโอฆะ 4 อวิชชาโอฆะ โอฆะทั้ง 4 แต่ละอย่างๆ อาศัยปัจจัยนั้นๆ แล้วเกิดขึ้น เจริญทวีมากขึ้นเป็นห้วงพัดพาสัตว์ให้เพียบด้วยทุกข์ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในสระสังสาระนั้นถูกภัยใหญ่เบียดเบียนร่ำไป ภัยใหญ่คือ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ พยาธิ ความเจ็บ ป่วย ไข้ มรณฺ ความตาย แดกขาดแห่งชีวิตดิณฺทริยํ ทกขํ ความทุกข์กายลำบากใจ เหล่านี้แหละเป็นภัยใหญ่หลวงนัก เมื่อเกลือกกล่นอยู่ในสระสังสาระ ชรามจฺจุปรเตดานํ เหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ ณ สังสาระอันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและมีภัยใหญ่หลวง เป็นสัตว์อันความแก่และความตายแวดล้อมเบียดเบียนเป็นนิตย์ ความแก่และความตายท่านกำหนดเป็นประธานแห่งความทุกข์ทั้งหลาย เอวมา ทิตเก โลเก ชราย มรณฺณ จ โลกคือจันท์ ธาตุ อายตนะ รุ่งเรืองแต่ต้น เพราะความแก่และความตายเข้าจุดเผา เหล่าสัตว์ที่ตั้งอยู่ ณ สระสังสาระอันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและภัยใหญ่หลวง รุมเบียดเบียนด้วยประการฉะนี้

8 เนกขัมมธรรม

เนกขมฺมํ ปสส เขมโต ท่านจงเห็นเนกขัมมะโดยความเป็นธรรมเกษม จากโยคะทั้งปวงเถิดฯ

พระนิพพาน ก็ชื่อว่า เนกขัมมะ ปฏิปทาที่จะให้สัตว์ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า เนกขัมมะ นิพพานคามินี

ปฏิปทา ชื่อว่าเนกขัมมะนั้น คือสัมมาปฏิปทา ปฏิบัติดำเนิน กาย วาจา จิตชอบ อนุโลมปฏิปทา ปฏิบัติ

อนุโลมแก่ธรรมนั้น อปจฺจนิกปฏิปทา ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่พระนิพพาน อนุวตตปฏิปทา ปฏิบัติไปตาม

เนื้อความแห่งพระนิพพาน ฆมมานุปฏิปทา ปฏิบัติซึ่งธรรมอันสมควรแก่โลกุตตธรรม คือบำเพ็ญศีลให้

บริบูรณ์ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะประกอบตามซึ่งธรรมของผู้ตั้งอยู่ คือ

สติสัมปชัญญะ สติปฏิฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อัญ्ञังคิกมรรค 8

นิพพานคามินีปฏิปทา มีศีลสังวรเป็นต้น นี้ชื่อว่าเนกขัมมธรรม เป็นเบื้องต้นที่จะจะให้บรรลุถึงเนกขัมมะ

คือพระนิพพาน ปสสิตวา เมื่อบุคคลมาเห็นแล้วเลือกแล้วให้มีการแจ้งแล้ว กระทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่ง

เนกขัมมะคือพระนิพพานอันเป็นธรรมเกษมย่อมพ้นทุกข์ทั้งปวง เป็นผู้ปลอดภัยในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อแล

9 อุปสันตบุคคล

สิ่งอันใดหรืออารมณ์อันใดที่ได้ยึดไว้แล้ว จับต้องแล้ว ถීමั่นแล้ว ด้วยอำนาจ ตัณหา มานะ และทิฏฐิอันมีอยู่ในสันดาน สิ่งอันนี้ หรืออารมณ์อันนี้ ท่านพึงสละละวางเสีย พึงปลดเปลื้องเสียพึงละเสียพึงบรรเทาเสีย พึงกระทำให้มีที่สุด พึงให้ถึงซึ่งอันเกิดตามไม่ได้ มา เต วิชชตุ กิณฺจนํ เครื่องกังวลคือราคะ โทษะ โมหะ และทิฏฐิ กังวลคือกิเลสและทุจริตอย่าให้มีในสันดาน ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ สิ่งใดมีในกายก่อน ท่านจงยังสิ่งนั้นให้เหือดแห้ง ปจฺจมา หุ กิณฺจนํ กังวลในภายหลัง อย่าให้มีในสันดาน มชฺเฌ เจ โน คหสฺสตี ท่านอย่าได้ถือเอา ณ ท่วมกลาง อุปสนโต จริสฺสตี ท่านก็จักเป็นคนสงบระงับแล้ว เทียวอยู่

10 กุมารกสตัป เทวตาปุจจิตปัญหาพยากรณ์

ปัญหาว่า มีจอมปลวกแห่งหนึ่ง กลางคืนเป็นคว้น กลางวันเป็นเปลว ฯลฯ พราหมณ์สั่งให้ศิษย์ชื่อสุเมธขุดด้วยศาสตรา สิ่งนั้นได้แก่อะไร?

พระตรัสพยากรณ์ว่า จอมปลวกได้แก่ร่างกายอันเจือด้วยสมภธาตุของมารดาบิดา และมหาภูตธาตุทั้ง 4 จึงเกิดมีขึ้นได้ กลางคืนเป็นคว้นหมายถึงการตริตริกนีกคิของบุคคล พราหมณ์ได้แก่ ตถาคตสุเมธได้แก่ภิกษุผู้มีปัญญาดีในพระธรรมวินัยนี้ การขุดหมายถึงความเพียร ศัสตราหมายถึงอริยปัญญาอันสามารถประหารกิเลสละนี้ได้

11 เหตุเกิดความเพียร

เมื่อความเพียรจะเกิดขึ้น ก็เพราะสังเวกวัตถุเบื้องต้น 8 ประการคือ ชาติทุกข์ 1 ชราทุกข์ 1 พยาธิทุกข์ 1 มรณทุกข์ 1 อบายทุกข์ 1 อนาคตทุกข์ 1 อาหารคเวลีทุกข์ 1

12 ภัทเทกรัตตสูตร

สมัยสมเด็จพระผู้มีภาคเจ้าเสด็จประทับที่พระเชตวันาราม กรุงสาวัตถี ได้ตรัสภัทเทกรัตตสูตรแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ผู้มีปัญญา ไม่ควรให้สิ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งยังมาไม่ถึง เพราะว่สิ่งใดล่วงพ้นไปแล้วสิ่งนั้นอันเราละเสียแล้ว อนึ่งสิ่งใดซึ่งไม่มาถึงแล้ว สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงไม่ควรให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งไม่มาถึง ก็ผู้มีปัญญาได้มาเห็นธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันเกิดขึ้นจำเพาะหน้าแจ้งชัดอยู่ในที่นั้นๆ ความเห็นแจ้งธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันของท่านนั้นไม่อ่อนแอ ไม่กำเริบด้วยดี ผู้มีปัญญาอันมาได้รับความเห็นแจ้งในธรรมซึ่งปัจจุบันอันไม่อ่อนแอและไม่กำเริบด้วยดีแล้ว ควรเจริญความเห็นนั้นไว้เรื่อยๆ ความเพียรเผากิเลสให้เราร้อนอันผู้มีปัญญาควรริบทำลายในวันทีเดียว ใครจะพึงรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่ผู้ความหวังเหนียว ความผูกพันกับด้วยมฤตยูความตายซึ่งมีเสมาใหญ่นั้นไม่ได้เลย เพราะฉะนั้นความเพียรเผากิเลสให้เราร้อน อันผู้มีปัญญาควรทำลายในวันทีเดียว นักปราชญ์ผู้สงบระงับ ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้มีปัญญาซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรเผากิเลสให้เราร้อน ไม่เกียจคร้านขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างนี้ ผู้ที่นั้นแล้วผู้มีราตรีเดียวเจริญดังนี้ เมื่อตรัสสุเทศน์จบแล้ว จึงตรัสวิภังค์ต่อไปว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ไหน? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลล่วงไปแล้วเมื่อก่อน เราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างนี้ๆ แล้ว นำความเพ็ดลิตเพลินในขันธมีรูปขันธเป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้น มาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่เป็นไหน? เล่า บุคคลมาคิดว่า ณ กาลไกลล่วงไปแล้ว เราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ๆ แล้ว ไม่นำความเพ็ดลิตเพลินในขันธ มีรูปขันธเป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตาม อยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แลชื่อว่าบุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ เบื้องหน้าก็ไม่ปรารถนาไม่ให้มาตามอยู่ และปัจจุบันก็ไม่ให้มาตามอยู่ ไม่ถือว่เราว่าเขา ชื่อว่าไม่อ่อนแออยู่ในธรรมทั้งหลาย พระอริยสาวกและสัตบุรุษท่านไม่ตามเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนว่ามีรูป เวทนา สังขาร วิญญาณบ้าง ไม่ตามเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้และ ชื่อว่า บุคคลไม่อ่อนแออยู่ในธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้นจำเพาะหน้าจะนี้แล

13 พหุเวทนิยสูตร

สูตรนี้ว่าด้วยเวทนา เวทนา 2 นั่นคือ เวทนาทางกายอย่าง 1 เวทนาทางจิตอย่าง 1 เวทนา 3 นั่น คือ สุข 1 ทุกข์ 1 อุเบกขา 1 เวทนา 5 นั่นคือ สุขเวทนา 1 ทุกข์เวทนา 1 โสมนัสสเวทนา 1 โทมนัสสเวทนา 1 อุเบกขาเวทนา 1 เวทนา 6 อย่างนับตามทวาร 6 เวทนา 18 เวทนา 36 เวทนา 108

14 ฟังเป็นคนมีสติ

อย่าถ้อยมั่นกังวลในโลกทั้งปวง ความเสื่อมปัญญา นักปราชญ์ท่านติเตียน ความเจริญปัญญา เลิศกว่าความเจริญทั้งปวง

15 อนุตตริยะ 6

พระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายว่ากิจทั้งหลายไม่มีกิจอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งเหล่านี้คือ ความเห็น 1 ความฟัง 1 ความได้ศรัทธา 1 ความศึกษา 1 ความบำเรอปฏิบัติ 1 ความระลึก 1

16 ปณณกกรรม

ความสำรวมอินทรี 6 ไม่ดูด้วยนิมิต ไม่ดูด้วยอนุพยัญชนะ ให้ดูด้วยสุกนิมิต ความรู้ประมาณในโภชนะ และชาคริยานุโยค ความพากเพียรอย่างผู้ตื่นอยู่ โดยกำหนดเวลาไว้ดังนี้ ตั้งแต่อรุณขึ้นไปตลอดถึงพลบค่ำ เวลา 1 ตั้งแต่ย่ำค่ำไปจนถึงหนึ่งยามเวลา 1 ยามกลางตั้งแต่ 4 ทุ่ม นอนจนถึง 8 ทุ่มลุกขึ้น - ตั้งแต่ยามกลางล่วงไปแล้ว จนตลอดอรุณขึ้นมาใหม่เวลา 1 เวลาเป็นที่ชำระจิตให้บริสุทธิ์ เป็น 3 เวลาจะนี้ ให้ผู้ประกอบความเพียรทำอย่างนี้จึงชื่อว่าชาคริยานุโยค
กรรม 3 ประการจะให้กำจัดเสียซึ่งอาสวะเรียกว่าปณณกกรรม ผู้ปฏิบัติตามที่ทำความเพียรไม่ผิดดังนี้

17 อริยทรัพย์

สัทธา 1 หิริ 1 โอตตัปปะ 1 พาหุสัจจะ 1 วิริยะ 1 สติ 1 ปัญญา 1

18 ธรรมเป็นเหตุเจริญเจโตวิมุตติ

ก: ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี อันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้า แห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ข: ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยธรรม เครื่องสำรวมคอปาดิโมกษ์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาท และที่เกี่ยวไปอันสมควรอยู่เป็นนิตย์ เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อยโดยปกติ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาทั้งหลาย ธรรมอันนี้เป็นไปด้วยดี เพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ค: ภิกษุเป็นผู้พากเพียรหมั่น ไม่ทอดธุระในการกุศล ธรรมอันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

ฌ: ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันเห็นยังความเสื่อม และความดับของสังขารทั้งหลายเป็นปัญญาอย่าประเสริฐ อาจแทงกิเลสได้โดยไม่เหลือ เป็นไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

19 สัลเลขกถา

ถ้อยคำเครื่องขัดเกลากิเลส 10 ประการคือ เจริญถึงความมักน้อย 1 เจริญถึงความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ 1 เจริญถึงความสงัด 1 เจริญถึงความไม่ระคนด้วยหมู่ 1 เจริญถึงความปรารภซึ่งความเพียร 1 เจริญถึงศีลความสำรวมกายวาจา 1 เจริญถึงสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว 1 เจริญถึงปัญญาความรู้ทั่วถึง 1 เจริญถึงวิมุตติความพ้นวิเศษ 1 เจริญถึงวิมุตติญาณทัสสนะปัญญาที่รู้เห็นในวิมุตติ 1 รวมเป็น 10 ประการ

20 วิธีถ่ายถอนกิเลส

พึงเจริญอสุภกาวณา เพื่อละราคะเสีย พึงเจริญเมตตา เพื่อละพยาบาทเสีย พึงเจริญอาปานานสติเพื่อเข้าไปตัดวิตกเสีย พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสสมิมานะเสีย อนัตตาสัญญา ก็พึงเห็นพึงตั้งใจไว้ด้วยดี ความถอนอัสสมิมานะขึ้นเสียได้ เป็นปรินิพพานในทฤษฎีธรรมภาพปัจจุบันนี้ทีเดียว

21 พหุชาตูกสูตร

ณ กาลใด ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปาทธรรม เป็นแดน
อาศัยเกิดขึ้นพร้อม เป็นผู้ฉลาดในฐานะ - อฐานะ คือ สิ่งที่เป็นได้ เป็นไม่ได้ ภิกษุผู้ฉลาดอย่างนี้
นักปราชญ์เรียกว่าเป็นบัณฑิตผู้มีปัญญาไต่สวน

ธาตุ 18 คือ จักขุ 1 รูปธาตุ 1 จักขุวิญญาณธาตุ 1 โสตรธาตุ 1 โสตวิญญาณธาตุ 1 ฆานธาตุ 1 คันธธาตุ 1
ฆานวิญญาณธาตุ 1 ชิวหาธาตุ 1 รสธาตุ 1 ชิวหาวิญญาณธาตุ 1 กายธาตุ 1 โภฏฐัพพธาตุ 1 กายวิญญาณ
ธาตุ 1 มโนธาตุ 1 วาโยธาตุ 1 วิญญาณธาตุ 1

ธาตุ 6 คือ ปฐวีธาตุ 1 อาโปธาตุ 1 เตโชธาตุ 1 วาโยธาตุ 1 อากาศธาตุ 1 วิญญาณธาตุ 1

ธาตุ 6 อื่นอีกคือ สุขธาตุ ธาตุคือสุข 1 ทุกข์ธาตุ ธาตุคือทุกข์ 1 โสมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจดี 1 โทมนัสส
ธาตุ ธาตุคือผู้มีใจชั่ว 1 อุเบกขาธาตุ 1 อวิชชาธาตุ 1

ธาตุเหล่านี้คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม 1 เนกขัมมธาตุ ธาตุคือความออกไปจากกาม 1 พยาบาทธาตุ ธาตุคือ
พยาบาท 1 อพยาบาทธาตุ ธาตุ คือความไม่พยาบาท 1 วิหิตธาตุคือความเบียดเบียน 1 อวิหิตธาตุ ธาตุคือ
ความไม่เบียดเบียน 1 รวมเป็น 6 ประการ

ธาตุ 3 เหล่านี้คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม 1 รูปธาตุ ธาตุคือรูป 1 อรูปธาตุ ธาตุคืออรูป 1

ธาตุ 2 เหล่านี้คือ สังขตธาตุ ธาตุอันปัจจุยตกแต่ง 1 อสังขตธาตุ ธาตุอันเป็นปัจจุยไม่ตกแต่ง 1

ก็อายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน 6 ที่เป็นภายนอก 6 เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปาทธรรมอันมี
อวิชชาเป็นต้น ไปจนถึง สงจิตเตน ปญจุปาทาน ขนธาปี ทุกขา นั้น ย่อมรู้ชัดว่า บุคคลได้บรรลुพระ
โสดาบันแล้วเป็นคนไม่ถ่อมมั่น ปุถุชนย่อมถ่อมมั่นในสังขาร ถือว่าตัวตนเราเขาว่าเที่ยงแท้
ธรรมปริยายนี้ชื่อ พหุชาตูกสูตร ว่าด้วยธาตุมาก เรียกว่า จดฺปริวัฏฏ์ เวียนรอบ 4 บ้าง ว่า ชัมมาทาสา แวน
ส่องธรรมบ้าง ว่า มตฺกนฺกุภิ กลองอมฤตเกรีบ้าง ว่า อนุตตรสงคามวิชย เครื่องชนะสงครามอันเยี่ยมบ้าง

22 พระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ

นมตถ สุกตสส ฯ สมมาสมพุทฺธมตฺถํ สสทฺธมม คณฺหตฺถมํ อภิวาทิย ภาสิสสํ อภิธมมตฺถถ สงคหํ ตตถ วุต
ตาทิธมมตฺถา จตุธา ปรมตถโต จิตตํ เจตสิกํ รูปํ นิพพานมิตฺติ สพฺพถาติ

บัดนี้จะแสดงพระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาจารย์ญาณทัฬฺพัญญู ผู้เป็น
บรมครูเจ้าได้ตรัสไว้ อันท่านพระอนุรุทธาจารย์นำมาประพันธ์เป็นคาถา 9 ประการดังต่อไปนี้

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจุยปรุงแต่ง จัดโดยหมวดเป็น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สงเคราะห์
ลงเป็น 3 ประการ คือจิต เจตสิก รูป ฯ วิญญาณชั้นนี้เป็นจิต เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก รูปชั้นแยก
เป็นภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วนอสังขธรรมนั้นได้แก่พระนิพพาน ซึ่งมีอารมณ์เหี่ยวแห้งด้วยอริยมรรค

จิต - อริยผลจิตแล้ว

จิตแยกเป็น 4 ประเภท โดยภูมิ คือ กามาวจรจิต 1 รูปาวจรจิต 1 อรูปาวจรจิต 1 โลกุตตรจิต 1 จิตซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในกามภพ 11 คือ อบายภูมิ 4 กามสุขคติภูมิ 7 ชื่อว่า กามาวจรจิต 54 ดวง จิตซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในรูปภพชื่อว่า รูปาวจร 15 ดวง จิตซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในอรูปภพชื่อว่า อรูปาวจรจิต 12 ดวง จิตซึ่งข้ามขึ้นจากโลก คือ ปัญญาทานันท์ ไม่มีอาสวะชื่อว่า โลกุตตรจิต คือ อริยมรรคจิต 4 อริยผลจิต 4 เป็น 8 ดวง สิริรวมเป็นจิต 89 ดวง ด้วยประการฉะนี้

เจตสิก 25 ดวง เป็นธรรมเป็นไปในจิต เกิดกับดับพร้อมกับจิต ซึ่งแจกโดยประเภท และอาการแตกต่างกันแห่งหมวดธรรม นับได้ 25 ดวง ด้วยประการฉะนี้

ธรรมสังคหะ 6 อาการ คือ เวทนา 6 เหตุ 6 กิจ 6 ทวาร 6 อารมณ์ 6 วัตถุ 6 ด้วยประการฉะนี้

ลักกะ 6 คือ วัตถุ 6 ทวาร 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 วิถีจิต 6 วิสยปวัตติ 6

จตุกกะ 4 คือ ภูมิจตุกกะ ได้แก่ ภูมิทั้ง 4 คือ อบายภูมิ 1 กามสุขคติภูมิ 1 รูปาวจรภูมิ 1 อรูปาวจรภูมิ 1 ปฏิสนธิจตุกกะ ท่านจำแนกปฏิสนธิออกเป็น 4 คือ อบายภูมิปฏิสนธิ 1 กามสุขคติปฏิสนธิ 1 รูปาวจรปฏิสนธิ 1 อรูปาวจรปฏิสนธิ 1 กัมมจตุกกะ ท่านแสดงกรรมคดขยประเภทแห่งกิจ 4 คือ ชนกรรม 1 อุปมาตกะกรรม 1 ยังกรรมอีก 4 ประการ คือ ครุกรรม 1 อาสันนกรรม 1 อาจิณณกรรม 1 กตัตตกรรม 1 อธิบายครุกรรมนั้น คือ กรรมหนัก ฝ่ายบุญได้แก่ ฌานสมาบัติ ฝ่ายบาปได้แก่นันทริยกรรมกรรมทั้ง 5 อาสันนกรรมนั้น ได้แก่ กุศลกิจและอกุศลกิจที่ทำใกล้เวลาขณะ อาจิณณกรรมนั้น ได้แก่ กุศลและอกุศลที่บุคคลทำอยู่เนืองๆ กตัตตกรรมนั้น ได้แก่ กุศลและอกุศลที่กำลังอ่อน ยังกรรมอีก 5 ประการ คือ ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม 1 อุปปีชชเวทนิยกรรม 1 อปราปรเวทนิยกรรม 1 อโหสิกรรม 1

มรณจตุกกะ ท่านแสดงลักษณะมรณะ 4 ประการ คือ อายุขยมรณะ 1 กัมมขยมรณะ 1 อุกฤษฏขยมรณะ 1 อุปัจเจทกัมมุนามรณะ 1 ชาดิทุกข์เป็นเบื้องต้น ชราพยาธิเป็นท่ามกลาง มรณทุกข์เป็นเบื้องปลาย

รูปสังคหะสังเขป 5 ประการ คือ สมุทเทศนัย 1 วิภาคนัย 1 สมภูฐานนัย 1 กลาปนัย 1 ปวัตติกนัย 1 อธิบายว่าลักษณะที่แสดงรูปโดยย่อชื่อว่า สมุทเทศนัย วิธีจำแนกรูปทั้งปวงโดยส่วนหนึ่งๆ ชื่อว่า วิภาคนัย วิธีแสดงปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดรูปมีกุสลากุศลเป็นต้นชื่อว่า สมภูฐานนัย วิธีแสดงรูปบรรดาที่เกิดดับพร้อมกันเป็นหมู่เป็นแผนกมีจักขุทสกะเป็นต้นชื่อว่า กลาปนัย วิธีแสดงความเป็นลำดับแห่งภพและกาลของสัตว์ทั้งหลายชื่อว่า ปวัตติกนัย

พิพพาน์ ปน โลกุตตร อสงขตัม บันทิตกถาวว่า โลกุตตรธรรมสังฆชตธาตุ ไม่มีเครื่องปรุงเป็นของบริสุทธ์ ไม่มีเรื่องเกิดและดับ พระนิพพานนั้นเป็นของธรรมชาติอันบุคคลจะพึงทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง 4 เมื่ออริยมรรคธรรมเกิดขึ้นแล้วจึงเห็นพระนิพพาน เอวิกรมปี พระนิพพานนั้นเมื่อกล่าวโดยสภาพก็มีอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้นแหละ พระนิพพานนี้จึงเป็นเอกปฏิเวธวิธานิสมัย ตรัสรู้ได้ในขณะจิตเดียว

ด้วยประการฉะนี้

สมุจจัยสังคหะ 4 คือ อกุศลสังคหะ 1 มิสสกสังคหะ 1 โภธิปักขียสังคหะ 1 สัพพัตถสังคหะ 1 อกุศลสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลเป็นอาการ 535 มิสสกสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมทั้งกุศลและอกุศลเจือปนกัน โภธิปักขียสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ 37 ประการ สัพพัตถสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์ธรรมส่วนที่เรียกว่า ชั้น อายตนะ ธาตุ อริยสัจ

จะแสดงสมุจจัยสังคหะตามที่ได้ยกนิเขบพขึ้นตั้งไว้นั้นสืบไป

ในอกุศลสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลสังกิเลส 7 หมวด

คือ อาสวะ 4 โอฆะ 4 โยคะ 4 คันถะ 4 อุปทาน 4 นิเวรณ 5 สังโยชน 10

ในมิสสกสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เจือกันทั้งกุศลอกุศล เป็น 7 หมวด

คือ ธาตุ 6 หมวด 1 องค์ฌาน 5 หมวด 1 อายตนะ 12 หมวด 1 อินทรีย์ 22 หมวด 1 อธิปติ 4 หมวด 1 อาหาร 4 หมวด 1

ในโภธิปักขียสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิญาณ 7 หมวด

คือ สติปัญฐาน 4 สัมมปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อริยมรรคมีองค์ 8

ในสัพพัตถสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมที่ไม่ได้เรียกว่าสัตว์บุคคล จัดไว้ 5 หมวด

คือ ชั้น 5 อุปาทานชั้น 5 อายตนะ 12 ธาตุ 18 อริยสัจ 4

จะแสดงปัจจัยสังคหะปริเฉทที่ 8 สืบไป

ปัจจัยสังคหะนี้ ท่านสงเคราะห์ซึ่งธรรมปัจจัยตามนัย 2 ประการ

คือ ปฏิจจสมุปบาทปัจจัยนัย 1 สมณฑมหาปัญญาปัจจัยนัย 1 นัยอันใดที่พระบรมครูสัพพัญญูตรัสเทศนาไว้ใน ปฏิจจสมุปบาทธรรม นัยอันนั้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทนัย นัยอันใดซึ่งพระองค์ตรัสเทศนาไว้ใน พระคัมภีร์สมันมหาปัญญา นัยอันนั้นชื่อว่า ปัญฐานนัย

ในปัจจัยสังคหะนี้ พระอรรถกถาจารย์ยกเอานัยทั้งสองประการนั้นประชุมกันแสดงออกให้พิศดารเพื่อให้สาธุชนได้ทราบ ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัย ธรรมเหล่านี้เกิดแต่ปัจจัย โดยนัยพระบาลีในปฏิจจสมุปบาทธรรมว่า อวิชชา ปจจยา สงขาราสังขาร ปจจยา วิญญาณัง ดังนี้ เป็นต้น มีเนื้อความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ สพายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ โสภปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยต่อๆ กันด้วยประการฉะนี้

ในปัญฐานนัยนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาจำแนกปัจจัย 24 ประการ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น มีอ

วิคตปัจจัยเป็นที่สุด

ก็เหตุปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมเป็นเหตุ เป็นเค้า เป็นมูล ในฝ่ายกุศลมี 3 คือ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ อโมหะ ความไม่หลง ในฝ่ายอกุศลก็มี 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะ นี้แหละท่านว่า เหตุปัจจัย

อารัมมณปัจจัยนั้น ได้แก่อารมณ์ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อารัมมณ ทั้ง 6 นั้น ย่อมเป็นที่ยึดหยุ่นแห่งจิตและเจตสิกทั้งปวง อันเกิดขึ้นในทวารทั้ง 6 มีจักขุทวารเป็นต้น จึงชื่อว่า อารัมมณปัจจัย

อธิปัตติปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นใหญ่ในธรรมทั้งหลายอันเนื่องกัน อนันตรปัจจัย แลสมนันตรปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันบังเกิดก่อนแล้วจึงเป็นอุปการะปัจจัยให้โอกาสแก่กรรมอันบังเกิดภายหลัง หากรรมอื่นขึ้นในระหว่างมิได้ สหชาติปัจจัยนั้น ได้แก่ กรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นของเกิดขึ้นพร้อมกัน ประหนึ่งเปลวประทีปกับแสงสว่างอันเกิดพร้อมกันฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมที่เกิดอาศัยกันและกันจึงตั้งอยู่ได้ ดังไม้สามท่อนอันอิงอาศัยกันและกันฉะนั้น

นิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันเป็นอุปการะคือที่อาศัย ประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้แลภูเขา ฉะนั้นฯ อุปนิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่กรรมอันเป็นอุปการะ คือเป็นอุปนิสสัยตามติดตนฯ ปุเรชาติปัจจัยนั้น ได้แก่รูปธรรมอันเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกอันบังเกิด ณ ภายหลังฯ ปัจจชาติปัจจัยนั้น ได้แก่จิตและเจตสิกอันเกิดภายหลัง แล้วเป็นอุปการะแก่รูปอันเกิดก่อนฯ อาเสวนปัจจัยนั้น ได้แก่ชวนจิตอันมีชาติเสมอกัน ย่อมให้กำลังในกิจที่เป็นบุญและบาปทุกประการฯ กัมมปัจจัยนั้น ได้แก่กุศลและอกุศลอันเป็นปัจจัยให้สำเร็จผลคือสุขและทุกข์แก่สัตว์ วิปากปัจจัยนั้น ได้แก่วิปากจิตอันบังเกิดเป็นอุปการะแก่สัตว์อันเสวยสุขและทุกข์ฯ อาหารปัจจัยนั้น ได้แก่อาหาร 4 ประการ คือ ผัสสาหาร 1 มโนสัจเจตนาหาร 1 วิญญาณาหาร 1 กวฬีกาหาร 1ฯ อินทริย์ปัจจัยนั้น ได้แก่ประสาทรูปทั้ง 5 มีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นใหญ่ในที่จะกระทำวิญญาณทั้ง 5 เป็นไปในอำนาจ หรือรูปชีวิตินทริย์เป็นใหญ่ในที่จะกระทำกำลังรูปประพฤติเป็นไปในอำนาจฉณปัจจัยนั้น ได้แก่องค์ฉณ มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น เป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามและรูปฯ มัคคปัจจัยนั้น ได้แก่มรรคมองค์ 8 ประการ ทั้งฝ่ายโลกีย์และโลกุตระเป็นปัจจัยให้แก่นามธรรมและรูปธรรม อันเกิดพร้อมกันฯ สัมปยุตตปัจจัยนั้นคือจิตและเจตสิก อันเป็นปัจจัยแก่กันเกิดกับดับพร้อมกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันฯ วิปยุตตปัจจัย นั้น คือรูปธรรมนามธรรมที่ยังไม่ประกอบกัน มิได้ระคนกัน อตติปัจจัยนั้น คือรูปธรรมนามธรรมที่ยังไม่ดับ ย่อมเป็นปัจจัยให้กำลังแก่กัน นัตติปัจจัย วิคตปัจจัยนั้นคือนามและรูปดับแล้ว มีปัจจัยให้บังเกิดต่อไปในเบื้องหน้าฯ วิคตปัจจัยนั้นมีเนื้อความเหมือนอตติปัจจัย การที่ตรัสพยัญชนะให้ต่างกันแต่เนื้อความเป็นอย่างเดียวกันนั้น ก็ด้วยทรงอนุโลมตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ที่ควรรู้ได้ด้วยอรรถพยัญชนะ ประการใด ก็ทรงภายิตไว้ด้วยประการนั้นจะนี้แล จะแสดงกรรมฐานภาวนาต่อไป กรรมฐานภาวนามี 2 ประการ คือ สมถกรรมฐานภาวนา 1 วิปัสสนา

กรรมฐานภาวนา 1 ก็ในกรรมฐานสังคหะ 2 ประการนั้น จะแสดงสมถสังคหะก่อน ก็สมถกรรมฐานนั้นที่
อารมณ์เป็นเครื่องยึดหน่วงแห่งจิต ทำจิตให้สงบถึง 40 ทศ จัดเป็นหมวดได้ 7 หมวด คือ กสิณ 10 อสุภะ
10 อนุสสติ 10 อัปมัณฺญาพรหมวิหาร 4 อาหารปฏิภูมิลัญญา 1 ธาตุวัตถาน 1 อรูปกรรมฐาน 4
ก็สมถกรรมฐานนี้มีอารมณ์มากถึง 40 ทศ นั้นท่านแสดงไว้ด้วยสมควรแก่จริตของโยคาวจรบุคคลเพราะ
บุคคลย่อมมีจริตต่าง ๆ กันถึง 6 ประการ

1. โยคาวจรที่เป็นราคะจริต มากไปด้วยความกำหนัดยินดี ในเบญจกามคุณควรเจริญอสุภะ 10 และกายคตาสตเป็นอารมณ์จึงเป็นที่สบาย
2. โยคาวจรที่เป็นโทสะจริต มักโกรธมักประทุษร้าย ควรเจริญพรหมวิหาร 4 และวรรณกสิณ 4 คือ นีลกสิณ 1 ปิตกสิณ 1 โลหิตกสิณ 1 โอทาทกสิณ 1 จึงเป็นที่สบาย
- 3-4 โยคาวจรที่เป็นโมหะจริต มักลุ่มหลงมาก กับที่เป็นวิตกจริต มักตรึกตรองมาก ควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน จึงเป็นที่สบาย
5. โยคาวจรที่เป็นสังขารจริต มักเชื่อคนพูดง่าย ๆ ควรเจริญ พุทธานุสสติ ธมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีตานุสสติ จาคานุสสติ และเทวดานุสสติ จึงเป็นที่สบาย
6. โยคาวจรที่เป็นพุทธิจริต มากไปด้วยปัญญา ควรเจริญมรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหารปฏิภูมิลัญญา และจตุธาตวัตถาน จึงเป็นที่สบาย

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ 10 ประการ คือ รูปกสิณ 4 ได้แก่ ปรภวิ - อาโป - เตโช - วาโยกสิณ อรูปกสิณ 2 คือ
อาโลกกสิณ และอากาศกสิณ และอรูปกรรมฐาน 4 ย่อมเป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง

จะแสดงวิปัสสนากรรมฐานสืบไปในวิปัสสนากรรมฐาน ท่านแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ วิสุทธิ 1
วิโมกข์ 1 อริยบุคคล 1 สมابัตติ 1

วิสุทธิ นั้นแจกออกเป็น 7 ประการคือ สีล วิสุทธิ 1 จิตตวิสุทธิ 1 ทิณฺฐวิสุทธิ 1 กังขาวิตรณวิสุทธิ 1

วิโมกข์ นั้นแจกออกเป็น 3 ประการคือ สุนฺณตวิโมกข์ 1 อนิมิตตวิโมกข์ 1 อัปณฺหิตวิโมกข์ 1 ฯ

บุคคลนั้นท่านจำแนกออกเป็นอริยบุคคล 8 จำพวก มีพระโสดาบรรพชบุคคลเป็นต้น พระอรหันตผลบุคคล
เป็นที่สุด ฯ

สมابัตติ ท่านจำแนกเป็นรูปสมابัตติ 4 อรูปสมابัตติ 4 เป็นสมابัตติ 8 ประการ ด้วยประการฉะนี้แล

23 วิธีเจริญกรรมฐานภาวนา

จะแสดงวิธีเจริญกรรมฐานภาวนา เพื่อโยคาวจรกุลบุตรได้ศึกษาและปฏิบัติสืบไป โยคาวจรผู้ใดจะเจริญ

กรรมฐานภาวนา พึงตรวจดูจิตของตนให้รู้ชัดว่า ตนเป็นคนมีจิตอย่างไรแน่นอนก่อนแล้วพึงเลือก
เจริญกรรมฐานอันเป็นที่สบายแก่จิตนั้นๆ ดังได้แสดงไว้แล้วนั้นเถิด

อนึ่ง พึงทราบคำกำหนดความดังต่อไปนี้ไว้เป็นเบื้องต้นก่อน คือบริกรรมนิมิต หมายเอาอารมณ์ของ
กรรมฐานที่นำมากำหนดพิจารณา อุกคหนิมิต หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏขึ้นในมโนทวาร
ขณะที่กำลังทำการเจริญภาวนาอยู่อย่างชัดเจน คล้ายเห็นด้วยตาเนื้อ ปฏิภาคนิมิต หมายเอาอารมณ์ของ
กรรมฐานอันปรากฏแจ่มแจ้งแก่ใจของผู้เจริญภาวนา ยิ่งขึ้นกว่าอุคคหนิมิต และพึงทราบลำดับแห่งภาวนา
ดังนี้ บริกรรมภาวนา หมายการเจริญกรรมฐานในระยะแรกเริ่มใช้สติระคองใจกำหนดพิจารณาใน
อารมณ์ กรรมฐานอันใดอันหนึ่ง อุปจารภาวนา หมายการเจริญกรรมฐานในขณะที่เมื่ออุคคหนิมิตเกิด
ปรากฏในมโนทวาร อธิปนาภาวนา หมายการเจริญภาวนาในขณะที่เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ จิตเป็นสมาธิ
แนบเนียน มีองค์ฌานปรากฏขึ้นครบบริบูรณ์

บริกรรมภาวนาได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งปวง อุปจารภาวนาได้ในกรรมฐาน 10 ประการ คือ อนุสสติ 8
ตั้งแต่พุทธานุสสติ ถึงมรณัสสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญาและจตุราศิวัตถาน เพราะเป็นกรรมฐานสุขุม
ละเอียดยิ่งนัก ส่วนอธิปนาภาวนานั้นได้ในกรรมฐาน 30 คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อานาปานสติ 1 กายคตา
สติ 1 พรหมวิหาร 4 และอรุปรกรรมฐาน 4

กรรมฐาน 11 คืออสุภะ 10 กับกายคตาสติ 1 ให้สำเร็จแต่เพียง รูปาวจร ปฐมฌาน พรหมวิหาร 3 คือ
เมตตา กรุณา มุทิตา ให้สำเร็จรูปาวจรฌานทั้ง 4 ประการ อุเบกขาพรหมวิหาร ให้สำเร็จแต่บัญญัติรูปาวจร
ฌานอย่างเดียว อรุปรกรรมฐาน 4 ให้สำเร็จแต่อรุปราวจรฌานอย่างเดียว

(1) วิธีเจริญปลฐวิกสิณ กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานภาวนา อันชื่อว่าปลฐวิกสิณ พึงตัด
ปลีโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้สิ้นแล้ว ไปยังที่เงียบสงัด พงพิจารณาณที่ตนตกแต่งเป็นดวงกสิณ
เป็นอารมณ์ หรือจะพงพิจารณาณที่แผ่นดินหรือที่ลานข้าวเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ได้ เมื่อจะพิจารณาณ
ที่มีได้ตกแต่งไว้เป็นดวงกสิณนั้น พึงกำหนดให้มีที่สุคโดยกลมเท่าตะแกรง กว้างสี่ 4 นิ้ว เป็นอย่างใหญ่
หรือเล็กกว่ากำหนดนี้ แล้วพึงบริกรรมภาวนาว่าปลฐวิฯ ดินฯ ดังนี้รำไป ถ้ามีวาสนาบารมีเคยได้สั่งอบรม
มาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ก็อาจได้สำเร็จฌาน ถ้าหากวาสนาบารมีมิได้ ก็ยากที่จะสำเร็จฌานด้วยการพง
แผ่นดินอย่างงวนี้ จำจะต้องทำเป็นดวงกสิณ เมื่อจะทำ พึงหาดินสีแดงดังแสงพระอาทิตย์แรกอุทัย มาทำ
อย่าทำในที่คนสัญจรไปมาพลุกพล่าน พึงทำในที่สงบเป็นที่ลับที่กำบัง ดวงกสิณนั้นจะทำตั้งไว้กะที่ที่เดียว
หรือจะทำชนิดยกไปได้ก็ตาม ดินที่ทำดวงกสิณนั้น พึงชำระให้หมดจด ทำเป็นวงกลม กว้างสี่ 4 นิ้ว ชัด
ให้ราบเสมอดังหน้ากลอง พึงปิดกวาดที่นั้นให้เตียนสะอาด ปราศจากหยากเยื่อเพื่อฝอยแล้วพึงชำระกาย
ให้หมดเหงื่อไคล เมื่อจะนั่งภาวนา พึงนั่งบนตั้งที่มีเท้าสูง สี่ 4 นิ้ว นั่งห่างดวงกสิณออกไปประมาณ 2
ศอกสี่ พึงนั่งขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงผินหน้าไปทางดวงกสิณ แล้ว

ฟังพิจารณาโทษกามคุณต่าง ๆ และตั้งใจไว้ให้ดีในฉันทธรรมอันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากกามคุณ และจะล่วงพ้นกองทุกข์ทั้งปวง แล้วพึงระลึกถึงพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ยังปริคาปราโมทย์ให้เกิดขึ้น แล้วพึงทำจิตให้เคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติให้มั่นใจว่าปฏิบัติดังนี้ ได้ชื่อว่าเนกขัมมปฏิบัติ พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะได้ละเว้นหามิได้ ส่วนแต่ปฏิบัติดังนี้ทุกๆ พระองค์ ครั้นแล้วพึงคิดว่า เราจะได้เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังความอุตสาหะให้เกิดขึ้นแล้วจึงลี้มัจจุขึ้นดูดวงกสิณเมื่อลี้มัจจุขึ้นนั้น อย่าลี้มัจจุขึ้นให้กว้างนัก จะลำบากจักษุ อนึ่งมณฑลกสิณจะปรากฏแจ้งเกินไป ครั้นลี้มัจจุขึ้นน้อยนักมณฑลกสิณก็จะปรากฏแจ้ง จิตที่จะถือเอากสิณนิमितเป็นอารมณ์นั้น ก็จะย่อหย่อนทอดยถะจร้านไป เหตุฉะนั้นจึงพึงลี้มัจจุขนาดส่องเงาหน้าในกระจก อนึ่ง เมื่อแลดูดวงกสิณนั้น อย่าพิจารณาสิ พึงกำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดินเท่านั้น แต่สิดินนั้นจะละเอียดก็มีได้ เพราะสิดินกับดวงกสิณเนืองกันอยู่ ดวงกสิณก็เป็นอันคู่ที่อยู่ด้วย เหตุฉะนั้น พึงรวมดวงกสิณกับสิดินเข้าด้วยกัน และดวงกสิณกับสิดินให้พร้อมกัน กำหนดว่า สิ่งนี้เป็นดิน แล้วจึงบริกรรมภาวนาว่า ปฐวีฯ ดินฯ ดังนี้รำไป ร้อยครั้งพันครั้ง เมื่อกระทำบริกรรมภาวนาว่าปฐวีฯ อยู่ก็น้อยลี้มัจจุเป็นนิത്യ พึงลี้มัจจุอยู่หนึ่งแล้วกลับลงเสียดี หลับลงสักหน่อย แล้วพึงลี้มัจจุขึ้นดูอีก พึงปฏิบัติโดยทำนองนี้ไปจนกว่าจะได้อุคคหนิमित กสิณนิमितอันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งจิต ในขณะที่ทำการบริกรรมว่าปฐวีนั้น ชื่อว่าบริกรรมภาวนา เมื่อตั้งจิตในกสิณนิमित กระทำบริกรรมว่าปฐวีฯ นั้น ถ้ากสิณนิमितมาปรากฏในมโนทวารกลับจักษุลงกสิณนิमितก็ปรากฏอยู่ในมโนทวารดังลี้มัจจุแล้วกาลใด ชื่อว่าได้อุคคหนิमित ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิमितแล้ว พึงตั้งจิตอยู่ในอุคคหนิमितนั้น กำหนดให้ยิ่งวิเศษขึ้นไป เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ ก็จะข่มนิวรณ์ธรรมโดยลำดับๆ กิเลสก็จะสงบระงับจากสันดาน สมาธิก็จะแก่กล้าเป็นอุปจารสมาธิ ปฏิภาณนิमितก็จะปรากฏขึ้นอุคคหนิमितกับปฏิภาณนิमित มีลักษณะต่างกัน คืออุคคหนิमितยังประกอบด้วยกสิณโทษ คือยังปรากฏเป็นสิดินอยู่อย่างนั้น ส่วนปฏิภาณนิमितปรากฏบริสุทธิ์ดังงามดั่งแว่นกระจก ที่บุคคลถอดออกจากฝักจากถุงฉะนั้น จำเดิมแต่ปฏิภาณนิमितเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ทั้งสี่ก็ระงับไปจิตที่ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ สำเร็จเป็นกามาพรสมาธิภาวนา เมื่อได้อุปจารสมาธิแล้ว ถ้าพากเพียรพยายามต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อน ก็จะได้สำเร็จอัปนาสมาธิซึ่งเป็นรูปาวจรฌาน และเมื่อกระทำเพียรจนบรรลุถึงอัปนาฌาน เกิดขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึงกำหนดไว้ว่า 1 เราประพฤตอิริยาบถอย่างนี้ๆ 2 อยู่ในเสนาสนะอย่างนี้ๆ 3 โภชนาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ๆ จึงได้สำเร็จฌานการที่ให้กำหนดไว้นี้ เพื่อว่าฌานเสื่อมไปก็จะได้เจริญสืบต่อไปใหม่โดยวิธีเท่า ฌานที่เสื่อมไปนั้น ก็จะเกิดขึ้นได้โดยง่ายในสันดานอีก ครั้นเมื่อได้สำเร็จปฐมฌานแล้วพึงปฏิบัติในปฐมฌานนั้นให้ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีก่อนแล้วจึงเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป

ก็ปฐมฌานที่ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดี ต้องประกอบด้วยวิธีทั้ง 5 คือ

(1) อาวัชชนวิธี ชำนาญคล่องแคล่วในการนี้ ถ้าปรารถนาจะนึกถึงองค์ฌานที่ตนได้ ก็นึกได้เร็วพลันมิได้เนิ่นช้า มิต้องรอนานถึงชวณจิตที่ 4-5 ตกลง ยังภวังค์จิต 2-3 ขณะถึงองค์ฌานที่ตนได้

- (2) สมาธิขณาวลี คือชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าสมาธอาจเข้าสมาธิได้ในลำดับอาวัชชนจิต อันพิจารณาซึ่งอารมณ์คือปฏิภาคนิมิตมิได้เนิ่นช้า
- (3) อธิษฐานาวลี คือชำนาญในอันดำรงรักษามาธจิตไว้มิให้ตกกว้างค์ ตั้งสมาธจิตไว้ได้ตามกำหนดปรารถนาจะตั้งไว้นานเท่าใดก็ตั้งไว้ได้นานเท่านั้น
- (4) วุฏฐานาวลี คือชำนาญคล่องแคล่วในการออกสมาธ กำหนดไว้ว่าเวลานั้นๆ จะออกก็ออกได้ตามกำหนด ไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้
- (5) ปัจจเวกขณาวลี คือชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาองค์ฌานที่ตน ได้อย่างรวดเร็ว มิได้เนิ่นช้า ถ้าไม่ชำนาญในปฐมฌานแล้วอย่าพึงเจริญทุติยฌานก่อน ต่อเมื่อชำนาญชำนาญคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยวลีทั้ง 5 ดังกล่าวแล้ว จึงควรเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป เมื่อชำนาญในทุติยฌานจึงเจริญตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌานขึ้นไปตามลำดับ
- องค์ของฌานเป็นดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ 5 คือวิตก ความตรึกคิดมีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นองค์ที่ 1 วิจาร์ณ ความพิจารณามีลักษณะไตร่ตรองอารมณ์เป็นองค์ที่ 2 ปีติ เจตสิกธรรมที่ยังกายและจิตใจให้อิ่มเต็มมีประเภท 5 คือ

- (1) ขุททกาศปีติ กายและจิตอิ่มจนขนพองชูชันทำให้น้ำตาไหล
- (2) ขณิกาปีติ กายและจิตอิมมีแสงสว่างดั่งฟ้าแลบปรากฏในจักขุทวาร
- (3) โลกกนตিকাปีติ กายและจิตอิม ปรากฏดั่งคลื่นและละลอกทำให้ไหวให้สั่น
- (4) อุพเพกคาปีติ กายและจิตอิมและกายเบาเลื่อนลอยไปได้
- (5) ผรณาปีติ กายและจิตอิม เย็นสบายซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ปีติทั้ง 5 นี้อันใดอันหนึ่งเป็นองค์ที่ 3 สุข อันเป็นไปในกายและจิต เป็นองค์ที่ 4 และเอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านไปมา จัดเป็นองค์ครบ 5

ฌานที่พร้อมด้วยองค์ 5 นี้ชื่อว่าปฐมฌานฯ ทุตยฌาน มีองค์ 3 คือปีติสุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ 2 คือสุข เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 คือเอกัคคตา อุเบกขา นี้จัดโดยฌานจุกกนัย ถ้าจัดโดยฌานปัญจกนัยเป็นดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ 5 คือ วิตก วิจาร์ สุข เอกัคคตา ทุตติยฌาน มีองค์ 4 คือ วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ 3 คือปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา ปัญจฌานมีองค์ 2 คือ เอกัคคตา อุเบกขา

กุลบุตรผู้เจริญ กสิณนี้อาจได้สำเร็จฌานสมาบัติโดยจตุกนัย หรือปัญจกนัยดังกล่าวมานี้

- (2) วิธีเจริญอาโปกสิณ โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญอาโปกสิณ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาสังสมอาโปกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ถึงจะมีได้ตกแต่งกสิณเลยเพียงแต่พองดูน้ำในทีใดที่หนึ่งเช่นในสระในบ่อ ก็อาจสำเร็จจุกกนัยและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้ากุลบุตรอันหาวาสนาในอาโปกสิณมิได้ พึงเจริญ

อาโปกสถินในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำเอาอาโปกสถินด้วยน้ำที่ใสบริสุทธิ์เอาน้ำใส่ภาชนะ เช่นบาตรหรือขัน ให้เต็มเพียงขอบปากยกไปตั้งไว้ในที่กำบัง ตั้งม้ำสี่เหลี่ยมสูงสี่ 4 นิ้ว กระทำพิธีตั้งปวงโดยทำนองที่กล่าวไว้ในวิธีเจริญปลุกเสกสถินนั้นเถิด คำบริกรรมภาวนาในอาโปกสถินว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ พึงบริกรรมดังนี้รำไปร้อยครั้งพันครั้ง จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต และอัปนาสมาธ โดยลำดับ ก็อุคคหนิมิตในอาโปกสถินนี้ปรากฏจุใจไหว ๆ กระเพื่อม ๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นประกอบด้วยกสถินโทษคือเจือปนด้วยเปลือกตมหรือฟอง ก็จะปรากฏในอุคคหนิมิตด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏปราศจากกสถินโทษ เป็นดุจกาบข้าวตาลแก้วมณีที่จะประดิษฐานในอากาศ มิฉะนั้นจุมณฑลแว่นแก้วมณี เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้วโยคาวจรกฤษบุตรทำปฏิภาคนิมิตให้เป็นอารมณ์ บริกรรมไปว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ ดังนี้ จะได้ถึงจุดตถุณาหรือปัญจมณาตามลำดับ

(3) วิธีเจริญเตโชกสถิน โยคาวจรกฤษบุตรผู้มีวาสนาบารมี เคยเจริญเตโชกสถินมาแล้วในชาติก่อน เพียงแต่เพ่งเปลวไฟในที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมภาวนาว่า เตโชฯ ไฟ ๆ ดังนี้ ก็อาจได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าผู้ไม่เคยบำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน ประรณานาจะเจริญเตโชกสถิน พึงหาไม้แก่นที่สนดีมาตากไว้ให้แห้ง บั่นออกไว้เป็นท่อนๆ แล้วนำไปไต้ต้นไม้ หรือที่ใดที่หนึ่งซึ่งเป็นที่สมควร แล้วกองฟืนเป็นกองๆ ดังจะอบบาตร จุดไฟเข้าให้รุ่งเรือง แล้วเอาเสื่อลำแพน หรือแผ่นหนังหรือแผ่นผ้า มาเจาะเป็นช่องกลมกว้างประมาณสี่ 4 นิ้ว แล้วเอาชิงไว้ตรงหน้า นั่งตามพิธีที่กล่าวไว้ในปลุกเสกสถินแล้วตั้งจิตกำหนดว่า อันนี้เป็นเตโชธาตุ แล้วจึงบริกรรมว่า เตโชฯ ไฟๆ ดังนี้รำไปจนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิตโดยลำดับไป

อุคคหนิมิตในเตโชกสถินนี้ ปรากฏจุใจเปลวเพลิงลุกไหม้ไหว ๆ อยู่เสมอ ถ้ามิได้ทำดวงกสถินพิจารณาไฟในเตาเป็นต้น เมื่ออุคคหนิมิตเกิดขึ้น กสถินโทษก็จะปรากฏด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏมิได้หวั่นไหว จะปรากฏจุใจก่อนฟ้ากำพลแดงอันประดิษฐานอยู่บนอากาศ หรือเหมือนกาบข้าวตาลทองคำนั้น เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว โยคาวจรก็จะได้สำเร็จตามลำดับจนถึงจุดตถุณา ปัญจมณา

(4) วิธีเจริญวาโยกสถิน ให้เพ่งลมที่พัดอันปรากฏอยู่ที่ยอดอ้อย ยอดไผ่ ยอดไม้ หรือปลายผมที่ถูกลมพัดไหวอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพึงตั้งสติไว้ว่า ลมพัดต้องในที่นี้ หรือลมพัดเข้ามาในช่องหน้าต่าง หรือช่องฝา ถูกต้องภายในที่ใดก็พึงตั้งสติไว้ในที่นั้น แล้วพึงบริกรรมว่า วาโยฯ ลมๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวาโยกสถินนี้ จะปรากฏไหว ๆ เหมือนไอแห่งข้าวปายาส อันบุคคลปลงลงจากเตาใหม่ๆ ปฏิภาคนิมิตจะปรากฏอยู่เป็นอันดีมิได้หวั่นไหว เมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกฤษบุตรก็จะได้สำเร็จตามลำดับ

(5) วิธีเจริญนิลกสณ โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญนิลกสณพึงพิจารณานิमितตีสีเขียวเป็น อารมณ์ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญนิลกสณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว เพียงแต่พั่งคุดอกไม้สีเขียวหรือ ฝ้ายเขียวเป็นต้น ก็อาจได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित ส่วนผู้ที่จะเจริญนิลกสณในชาติปัจจุบันนี้ พึงทำ ควณกสณก่อน พึงเอาคุดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียว มาลำดับลงในพอบ หรือฝากล่อง ให้เสมอขอบปาก อย่าให้เกสรแลก้านปรากฏ ให้แลเห็นแต่กลีบสีเขียวอย่างเดียว หรือจะเอาฝ้ายเขียวซึ่งที่ ปากพอบหรือฝากล่องทำให้เสมอดังหน้ากลองก็ได้ หรือจะเอาของที่เขียวเช่นคราม เป็นต้น มาทำเป็นควง กสณเหมือนอย่างปลูวิกสณก็ได้

เมื่อทำควงกสณเสร็จแล้วพึงปฏิบัติพิชิตคยท้านองที่กล่าวไว้ในปลูวิกสณนั้นเถิด พึงบริกรรมภาวนา ว่านี่รำ เขียวๆ ดังนี้รำไป จนกว่าอุคคหนิमित และปฏิภาคนิमितจะเกิดขึ้น อุคคหนิमितในนิลกสณนี้มีกสณ โทษอันปรากฏ ถ้ากสณนั้นกระทำด้วยคุดอกไม้ก็เห็นเกสร-ก้าน และระหว่างกลีบปรากฏส่วนปฏิภาคนิमित จะปรากฏคุดอกขาวขั้วตาลแก้วมณีตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปฏิภาคนิमितเกิดแล้ว อุปจารณและอัปปนาณาก็ จะเกิดดังกล่าวไว้ในปลูมกสณ

(6-7-8) วิธีเจริญปีตกสณ โลหิตกสณ-โอทาทกสณ วิธีเจริญกสณทั้ง 3 นี้ เหมือนกับ นิลกสณทุกอย่าง ปีตก สณพั่งสีเหลือง บริกรรมว่าปีตกๆ เหลืองๆ โลหิตกสณพั่งสีแดง บริกรรมว่า โลหิตๆ แดงๆ โอทาทกสณ พั่งสีขาว บริกรรมว่า โอทาทๆ ขาวๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित ลักษณะอุคคห นิमित และปฏิภาคนิमितก็เหมือนในนิลกสณ ต่างกันแต่สีอย่างเดียวกันเท่านั้น

(9) วิธีเจริญอาโลกกสณ โยคาวจรกุลบุตรผู้เจริญอาโลกกสณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยได้เจริญมาแต่ ชาติก่อนๆ แล้วเพียงแต่พั่งคุดแสงพระจันทร์หรือแสงพระอาทิตย์ หรือช่องหน้าต่างเป็นต้นที่ปรากฏเป็น วงกลมอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั้นๆ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमितโดยง่าย ส่วนโยคาวจรที่พึงจะเจริญ กสณในชาติปัจจุบันนี้ เมื่อจะเจริญต้องทำควงกสณก่อน พึงหาหม้อมาเจาะให้เป็นช่องกลมประมาณคืบ 4 นิ้ว เอาประทีปตามไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ดี ผินช่องหม้อไปทางฝา แสงสว่างที่ออกทางช่องหม้อก็ จะปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝา พึงนั่งพิจารณาตามวิธีที่กล่าวไว้ในปลูวิกสณ บริกรรมว่า อาโลโกๆ แสง สว่างๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอาโลกกสณนี้ ปรากฏคุด วงกลมอันปรากฏที่ฝานั้นแล ส่วนปฏิภาคนิमितปรากฏส่องใสเป็นแท่งทึบ ดังควงแห่งแสงสว่างจะนั้น

(10) วิธีเจริญอากาศกสณ โยคาวจรกุลบุตรผู้ปรารถนาจะเจริญอากาศกสณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคย สั่งสมมาแล้วแต่ชาติก่อน เพียงแต่พั่งคุดช่องฝา ช่องดาน หรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ก็อาจสำเร็จอุคคหนิमित และปฏิภาคนิमितโดยง่าย ถ้าไม่มีวาสนาบารมีในกสณ ข้อนี้นี้มาก่อนต้องทำควงกสณก่อน เมื่อจะทำควง กสณ พึงเจาะฝาเจาะแผ่นหนังหรือเสื่อลำแพนให้เป็นวงกว้างคืบ 4 นิ้ว ปฏิบัติการทั้งปวง โดยทำนองที่

กล่าวไว้ในปฏิญญาอรรถกถาว่า อากาโสๆ อากาศๆ ดังนี้รำไปจนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิต และปรากฏรูปวงกลมอากาศ แต่มีที่สุคผาเป็นต้นเจือปนอยู่บ้าง ส่วนปฏิญญาคนิมิต ปรากฏเป็นวงกลมอากาศเท่ากับวงกลมเด่นอยู่ และสามารถแผ่ออกให้ใหญ่ได้ตามต้องการ

(11) วิธีเจริญอุทฺธมาตกะอสุกกรรมฐาน โยคาวจรกฺลบุตร ผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานนี้ พึงไปสู่ที่พิจารณาอุทฺธมาตกะอสุกนิมิตอย่าไปใต้ลม พึ่งไปเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมมีรั้วและหนามกั้นอยู่ หรือมีโคลนตมเป็นต้น ก็พึงเอาผ้าหรือมือปิดจมูกไป เมื่อไปถึงแล้วอย่าพ้อและดูอสุกนิมิตก่อน พึ่งกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเห็นซากอสุกจะไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรแก่ภวานากรรม พึ่งเว้นทิศนั้นเสีย ย้ายทิศนั้น พึ่งไปยืนในทิศที่เห็นซากอสุกถนัด น้ำจิตก็ควรแก่กรรมฐาน อนึ่งอย่ายืนในที่ใต้ลม กลิ่นอสุกจะเบียดเบียน อย่ายืนข้างเหนือลมหม่อมมนุษย์ที่สิงอยู่ในซากอสุกจะโกรธเคือง พึ่งหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อนึ่งอย่าไถลน้ก ไถลน้ก ยืน ไถลน้กซากอสุกจะไม่ปรากฏแจ้ง ยืนไถลน้กจะไม่สบายเพราะกลิ่นอสุกและปฏิญญาด้วยซากศพ ยืนชิดเท้าหนัก ชิดศีรษะหนักจะไม่เห็นซากอสุกหมดทั้งกาย พึ่งยืนในที่ท่ามกลางตัวอสุกในที่ที่สบาย เมื่อยืนอยู่ดังนี้ ถ้าก่อนคิดจ่อมปลวกต้นไม้ หรือกอหญ้าเป็นต้น ปรากฏแก่จักขุ จะเล็กใหญ่ ขาวดำ ยาวสั้น สูงต่ำอย่างไร ก็พึงกำหนดรู้อย่างนั้นๆ แล้วต่อไปพึงกำหนดอุทฺธมาตกะอสุกนี้ โดยอาการ 6 อย่าง คือ สี เกษ ฐาน ทิศ ที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดฐานอสุกนี้เป็นร่างกายของคนดำ คนขาวเป็นต้น กำหนดเกศนั้น คือกำหนดว่าซากอสุกนี้เป็นร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดฐานนั้นนั่นคือ กำหนดว่า นี่เป็นฐานศีรษะ-ท้อง-สะเอวเป็นต้น กำหนดทิศนั้นคือ กำหนดว่า ในซากอสุกนี้มีทิศ 2 คือ ทิศเบื้องต่ำ-เบื้องบน ท่ามกลางตั้งแต่นาภีลงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบนกำหนดที่ตั้งนั้น คือกำหนดว่ามีอยู่ข้างนี้ เท้าอยู่ข้างนี้ ศีรษะอยู่ข้างนี้ ท่ามกลางกายอยู่ที่นี้ กำหนดปริเวณนั้นคือกำหนดว่า ซากอสุกนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้องบนคือปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวางด้วยหนังเต็มไปด้วยเครื่องเนา 31 ส่วน โยคาวจรพึงกำหนดพิจารณาอุทฺธมาตกะ อสุกนิมิตนี้ ได้เฉพาะแต่ซากอสุก อันเป็นเพศเดียวกับตน คือถ้าเป็นชาย ก็พึงพิจารณาเพศชายอย่างเดียว

เมื่อพิจารณาอุทฺธมาตกะอสุกนั้น จะนั่งหรือยืนก็ได้ แล้วพึงพิจารณาให้เห็นอนิสงส์ในอสุกกรรมฐานพึงสำคัญประหนึ่งดวงแก้ว ตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักใคร่ยิ่งนัก ผูกจิตไว้ในอารมณ์คืออสุกนั้นไว้ให้มั่นด้วยคิดว่าอาตมาจะได้พ้นชาติ ชรา มรณทุกข์ด้วยวิธีปฏิบัติดังนี้แล้ว พึ่งลี้มัจจุขึ้นแลดูอสุก ถือเอาเป็นนิมิตแล้วเจริญบริกรรมภาวนาไปว่า อุทฺธมาตกํ ปฏิญญํ ซากศพพองขึ้น เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป ร้อยครั้ง พันครั้ง ลี้มัจจุแล้วพึงหลับ-จักขุพิจารณา ทำอยู่ดังนี้เรื่อยไป จนเมื่อหลับจักขุ ก็เห็นอสุกเหมือนเมื่อลี้มัจจุเมื่อใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิตในกาลเมื่อนั้น ครั้นได้อุคคหนิมิตแล้ว ถ้าไม่ละความเพียรพยายามก็จะได้ปฏิญญาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏเห็นเป็นของพึงเกลียดพึงกลัว และแปลกประหลาดยิ่งนัก ปกิภาค

นิมิตปรากฏคจบุรุษมีกายอันอ้วนพี กินอาหารอิ่มแล้วนอนอยู่จะนั้น เมื่อได้ปฏิภาคนิมิตแล้ว นีวรรณธรรม ทั้ง 5 มีกามฉันทะเป็นต้น ก็ปราศจากสันดานสำเร็จอุปจารณาณ และอัปปนาณาณ และความชำนาญ แคล้วคล่องในฌาน โดยลำดับไปๆ

(12) วิธีเจริญวินีลกอสกกรรมฐาน วินีลกอสกะนั้นคือซากศพกำลังพองเขียว วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนใน อุทฺธมาตกอสกะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วินีลกํ ปฏิภูถึ อสฺสกะจันพองเขียวน่าเกลียดดังนี้ อุกคหนิมิตใน อสฺสกะนี้ปรากฏมีสีต่างๆ แปรลกกัน ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสีแดง ขาว เขียว เจือกัน

(13) วิธีเจริญวิบุพพกอสกกรรมฐาน วิบุพพกอสกะนั้น คือซากศพมีน้ำหนองไหล วิธีปฏิบัติเหมือนในอุทฺธมาตกอสกะทุกประการ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วิบุพพกํ ปฏิภูถึ ซากศพมีน้ำหนองไหลน่าเกลียดดังนี้ เท่านั้น อุกคหนิมิตในอสฺสกะนี้ปรากฏเหมือนมีน้ำหนอง น้ำเหลืองไหลอยู่มีขนาด ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏเหมือนตั้งร่างอสฺสกะสงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว

(14) วิธีเจริญวิจิตกอสกกรรมฐาน อสฺสกะนี้ ได้แก่ซากศพที่ถูกตัดออกเป็นท่อนๆ ทั้งอยู่ในที่มีสนามรบ หรือป่าช้าเป็นต้น วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุทฺธมาตกอสกะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วิจิตกํ ปฏิภูถึ ซากศพขาดเป็นท่อนๆ น่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุกคหนิมิตปรากฏเป็นซากอสฺสกะขาดเป็นท่อนๆ ส่วน ปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนมือวิยะครบบริบูรณํ มิเป็นช่องขาดเหมือนอย่างอุคคหนิมิต

(15) วิธีเจริญวิชาติกอสกกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพอันสัตว์ มิเร้ง กา และสุนัขเป็นต้น กัดกินแล้วอวัยวะขาดไปต่างๆ บริกรรมว่า วิชาติกํ ปฏิภูถึ ซากศพที่สัตว์กัดกินอวัยวะต่างๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไปกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต ก็อุคคหนิมิตในอสฺสกะนี้ ปรากฏเหมือนซากอสฺสกะ อันสัตว์กัดกินกลิ้งอยู่ในที่นั้นๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏบริบูรณํสิ้นทั้งกาย จะปรากฏเหมือนที่สัตว์กัดกินนั้นมิได้

(16) วิธีเจริญวิจิตตกอสกกรรมฐาน ให้โยคาวจร พึงนำมาเองหรือให้ผู้อื่นนำมาซึ่งซากอสฺสกะที่ตกเรี่ยราย อยู่ในที่ต่างๆ แล้วมากองไว้ในที่เดียวกัน แล้วกำหนดพิจารณา บริกรรมว่า วิจิตตกํ ปฏิภูถึ ซากศพอันซัดไปในที่ต่างๆ เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป จนกว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุกคหนิมิตในอสฺสกะนี้ ปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ เหมือนร่างอสฺสกะนั่นเอง ปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนกายบริบูรณํจะมีช่อง มีระยะหามิได้ๆ

(17) วิธีเจริญหตวิจิตตอสกกรรมฐาน ให้โยคาวจรพึงนำเอามาหรือให้ผู้อื่นนำเอามา ซึ่งซากอสฺสกะที่คน เป็นข้าศึก สับฟันกันเป็นท่อนท่อนใหญ่ทิ้งไว้ในที่ต่างๆ ลำดับเข้าให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่ง แล้ว

กำหนดพิจารณาบริกรรมว่า หตวิจิตตํ ปฏิกุฏํ ชากศพาคเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ เป็นของน่าเกลียดดังนี้
รำไป กว่าจะได้อุคคหนิमित และปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปราภฏจอรอยปากแผลอันบุคคล
ประหาร ปฏิภาคนิमितปราภฏคังเต็มบริบูรณ์ทั้งกาย มิได้เป็นช่องเป็นระยะๆ

(18) วิธีเจริญโลหิตกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพที่คนประหารสับฟันในอวัยวะ มีมือแ
เท้าเป็นต้น มีโลหิตไหลออกอยู่และทิ้งไว้ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือพิจารณาอสุภะที่มีโลหิต
ไหลออกจากแผล มีแผลฝีเป็นต้นก็ได้ บริกรรมว่า โลหิตกํ ปฏิกุฏํ อสุภะนี้โลหิตไหลเประเอือนเป็นของ
น่าเกลียดดังนี้รำไป กว่าจะได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปราภฏจจะฝ้าแดงอัน
ต้องลมแล้วแล้หาว่า อยู่ ปฏิภาคนิमितปราภฏเป็นอันดีจะได้ไหวหามิได้

(19) วิธีเจริญปุกุฏกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพของมนุษย์หรือสัตว์ มีสุนัขเป็นต้น ที่มี
หนอนคลานคร่าอยู่ บริกรรมว่า ปุกุฏํ ปฏิกุฏํ อสุภะที่หนอนคลานคร่าอยู่ เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป
กว่าจะได้อุคคหนิमित แลปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปราภฏมีอาการหวั่นไหว คั่งหมุ่นอนอัน
สัญจรคลานอยู่ ปฏิภาคนิमितปราภฏมีอาการอันสงบเป็นอันดีดุจกองข้าวสาลีอันขาวฉะนั้น

(20) วิธีเจริญอฏฐิกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซึ่งซากศพที่เหลือแต่กระดูกอย่างเดียว จะ
พิจารณาร่างกระดูกที่ติดกันอยู่ทั้งหมดยังไม่เคลื่อนหลุดไปจากกันเลยก็ได้ จะพิจารณาร่างกระดูกที่เคลื่อน
หลุดไปจากกันแล้วโดยมากยังติดกันอยู่บ้างก็ได้ จะพิจารณาท่อนกระดูกอันเดียวก็ได้ ตามแต่จะเลือก
พิจารณา แล้วพึงบริกรรมว่า อฏฐิกํ ปฏิกุฏํ กระดูกเป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิमित
และปฏิภาคนิमित ถ้าโยคาวจรพิจารณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमितปราภฏเป็น
อย่างเดียวกัน ถ้าโยคาวจรพิจารณากระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งสิ้น อุคคหนิमितปราภฏปราภฏเป็นช่องๆ เป็น
ระยะๆ ปฏิภาคนิमितปราภฏเป็นร่างกายอสุภะบริบูรณ์สิ้นทั้งนั้น

(21-30) วิธีเจริญอนุสสติ 10 ประการ คือ พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทเจ้า ธรรมานุสสติ ระลึกถึงคุณ
พระธรรม สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ สัตยานุสสติ ระลึกถึงคุณศีล จาคานุสสติ ระลึกถึงคุณทาน
เทวดานุสสติ ระลึกถึงคุณเทวดา อุปमानุสสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน มรณสสติ ระลึกถึงความตาย
กายคตาสติ ระลึกไปในกายของตน อานาปานสติ ระลึกถึงลมหายใจเข้าออก
ในอนุสสติ 10 ประการนี้ จะอธิบายพิสดารเฉพาะอานาปานสติดังต่อไปนี้
โยคาวจรกุลบุตรผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานพึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า หรือ โคนไม้ หรืออยู่ในเรือนโรง
ศาลาภูมิจิวิหารอันว่างเปล่า เป็นที่เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่งอันสมควรแก่ภวานุโยคแล้ว พึงนั่งคู้บัลลังก์
ขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงสติไว้ให้มั่น คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้า

และลมหายใจออก อย่าให้ลืมหอง เมื่อหายใจเข้าก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าออกยาวหรือสั้น ก็พึงกำหนดรู้ประจักษ์ชัดทุกๆ ครั้ง ไปอย่าลืมหอง อนึ่งท่านสอนให้กำหนดนับด้วย เมื่อลมหายใจเข้าและออกอันใดปรากฏแจ้ง ก็ให้นึกนับว่าหนึ่ง ๆ รอบที่สอง นับว่าสองๆ ไปจนถึงห้าๆ เป็นปัญจกะ แล้วตั้งต้นหนึ่งๆ ไปใหม่ไปจนถึงหกๆ เป็นฉกกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปถึงเจ็ดๆ เป็นสัตตกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงแปดๆ เป็นอัฐกะ แล้วนับตั้งแต่ต้นใหม่ไปจนถึงเก้าๆ เป็นนวกะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงสิบๆ เป็นทศกะแล้วกลับนับตั้งต้นใหม่ตั้งแต่ปัญจกะหมวด 5 ไปถึงทศกะหมวด 10 โดยนัยนี้เรื่อยไป เมื่อกำหนดนับลมที่เดินโดยคลองนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าออกก็จะปรากฏแก่โยคาวจรกลุบุตรชัคและเร็วเข้าทุกที อย่าพึงเอาสติตามลมเข้าออกนั้นเลย พึงคอยกำหนดนับให้เร็วตามลมเข้าออกนั้นว่า 1. 2. 3. 4. 5. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. / พึงนับตามลมหายใจเข้าออกดังนี้รำไป จิตก็จะเป็นเอกัคคตาถึงซึ่งความเป็นหนึ่ง มีอารมณ์เดียวด้วยกำลังอันนับลมนั้นเทียว บางองค์ก็เจริญแต่มนสิการกรรมฐานนี้ด้วยสามารถถอนนับลมนั้น ลมอัสนาสะ-ปัสสาสะ ก็ดับไปโดยลำดับๆ กระทบ กระทบก็ระงับลง จิตก็เบาขึ้น แล้วกายก็เบาขึ้นด้วยดุจถึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลมอัสนาสะ-ปัสสาสะหายดับลงแล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็มีแต่ันิมิตคิลมอัสนาสะ-ปัสสาสะสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามต่อไปลมสุขุมก็ดับลง เกิดลมสุขุมละเอียดยิ่งขึ้นประหนึ่งหายไปหมดโดยลำดับๆ ครั้นปรากฏเป็นเช่นนั้นอย่าพึงตกใจและลุกหนีไป เพราะจะทำให้กรรมฐานเสื่อมไป พึงทำความเข้าใจไว้ว่า ลมหายใจไม่มีแก่คนตาย คนดำน้ำ คนเข้าฌาน คนอยู่ในครรภ์มารดาตั้งนี้แล พึงเตือนตนเองว่าบัดนี้เราก็มิได้ตายลมละเอียดเข้าต่างหาก แล้วพึงคอยกำหนดลมในที่ๆ มันเคยกระทบเช่นปลายจมูกไว้ ลมก็มาปรากฏดังเดิม เมื่อทำความเข้าใจไปโดยนัยนี้ มีช้ออกคหนิमितและปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏ โดยลำดับไป ออกคหนิमितและปฏิภาคนิมิต ในอนาปานสติกรรมฐานนี้ย่อมปรากฏแก่โยคาวจรต่างๆ กัน บางองค์ปรากฏดังปุยนุ่นบ้างปุยูลำลิบ้าง บางองค์ปรากฏเป็นวงช่องรัศมีบ้าง ดวงแก้วมณีแก้วมุกดาบ้าง บางองค์ปรากฏมีสัมผัสหายาบ คือเป็นดังเมล็ดในฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏดังด้ายสายสังวาลย์บ้าง เปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏดังใยแมลงมุมอันจึงอยู่บ้าง แผ่นเมฆและดอกบัวหลวง และจักรรถบ้าง บางทีปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี การที่ปรากฏนิमितต่างๆ กันนั้นเป็นด้วยปัญญาของโยคาวจรต่างกัน

อนึ่งธรรม 3 ประการ คือ ลมเข้า 1 ลมออก 1 นิมิต 1 จะได้เป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกันหามิได้ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง นิมิตก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง เมื่อรู้ธรรม 3 ประการนี้แจ้งชัดแล้วจึงจะสำเร็จจุฬารมณและอัปนาณณ เมื่อไม่รู้ธรรม 3 ประการก็ย่อมไม่สำเร็จ อนาปานสติกรรมฐานนี้เป็นไปเพื่อตัดเสียซึ่งวิตกต่างๆ เป็นอย่างดีด้วยประการฉะนี้

(31-40) ส่วนกรรมฐานอีก 6 ประการคือ อัปมัญญาพรหมวิหาร 4 อาหารปฏิภูมัตถุญา 1 จตุธาตุวัตถาน 1 จะไม่อธิบาย จะได้อธิบายแต่รูปกรรมฐาน 4 ดังต่อไปนี้

โยคาวจรกฤตบุตรผู้เจริญรูปกรรมฐานที่หนึ่งพึงกลืนทั้ง 9 มีปฐวีกลืนเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเว้น อากาศกลืนเสีย เมื่อสำเร็จรูปาวจรฌานอันเป็นที่สุดแล้วเจริญรูปาวจรฌานในรูปกรรมฐานต่อไป พึงเพิกกลืนนั้นเสีย คืออย่างกำหนดคณิกหมายเอากณินิมิตเป็นอารมณ์ พึงตั้งจิตเพ่งนึกพิจารณาอากาศที่ดวงกลืนเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศ ที่ดวงกลืนเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศเปล่าเป็นอารมณ์ พิจารณาไปๆ จนอากาศเปล่าที่ดวงกลืนปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นให้โยคาวจรพิจารณาอากาศอันเป็นอารมณ์ บริกรรมว่า อนนโต อากาโส อากาศไม่มีที่สิ้นสุดดังนี้รำไป เมื่อบริกรรมนึกอยู่ดังนี้เรื่อยๆ จิตก็สงบระงับตั้งมั่นเป็นอุچارสมาธิไปจนถึงอัปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นรูปฌานที่ 1 ชื่อว่า อากาสนัญญาตนฌาน เมื่อจะเจริญรูปกรรมฐานที่ 2 ต่อไป พึงละอากาศนิมิตที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานที่แรกนั้นเสีย พึงกำหนดจิตที่ยึดห่วงเอาอากาศเป็นอารมณ์นั้นมาเป็นอารมณ์ต่อไป บริกรรมว่า อนนตํ วิญญาณํ วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุดดังนี้รำไปจนกว่าจะได้สำเร็จรูปฌานที่ 2 ชื่อว่า วิญญาณัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปฌานที่ 3 ต่อไป พึงละรูปวิญญาณที่แรกที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานที่ 2 นั้นเสีย มายึดห่วงเอาความที่ไม่มีของรูปฌานที่แรก คือกำหนดว่ารูปวิญญาณแรกนี้ไม่มีในที่ใด ดังนี้เป็นอารมณ์ แล้วบริกรรมว่า นตติกิญจิจา รูปวิญญาณที่แรกนี้มีได้มีมิได้เหลือติดอยู่ในอากาศดังนี้เรื่อยๆ ไปก็จะได้สำเร็จรูปฌานที่ 3 ชื่อว่า อากิญจัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปกรรมฐานที่ 4 ต่อไป พึงปล่อยวางอารมณ์ของรูปฌานที่ 3 คือ ที่สำคัญมั่นว่ารูปฌานที่แรกไม่มีดังนี้เสีย พึงกำหนดเอาแต่ความละเอียดปราณีตของรูปฌานที่ 3 เป็นอารมณ์ทำบริกรรมว่า สนตํ เมตํ ปณิตเมตํ รูปฌานที่ 3 นี้ละเอียดนักประณีตนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังนี้เรื่อยๆ ไป ก็จะได้สำเร็จรูปฌานที่ 4 ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน

จะอธิบายฌานและสมาบัติต่อไป ฌานนั้นว่าโดยประเภทเป็น 2 อย่างคือ รูปฌานและอรูปฌานอย่างละ 4 ฌาน เป็นฌาน 8 ประการ ฌานทั้ง 8 นี้ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ 8 ประการ บางแห่งท่านก็กล่าวว่า ผลสมาบัติ ต่อได้ฌานมีวิสี ชำนาญดีแล้ว จึงทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดีได้ เพราะเหตุนี้สมาบัติจึงเป็นผลของฌาน ก็สมาบัติ 8 ประการนี้ ในภายนอกพระพุทธศาสนาก็มี แต่ไม่เป็นไปเพื่อดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้แต่เป็นไปเพื่อทิวฏฐธรรมสุขวิหารและเป็นไปเพื่อเกิดในพรหมโลกเท่านั้น เหมือนสมาบัติของอาฬารดาบส และอุทกดาบสเหล่านั้น ส่วนสมาบัติพระพุทธศาสนา นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อรำงับดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ ว่าโดยประเภทเป็น 2 อย่าง คือ ผลสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ผลสมาบัตินั้นย่อมสาธารณะทั่วไปแก่พระอรหันต์เจ้าสองจำพวกคือ พระอนาคามีกับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 เท่านั้น อนึ่งฌานและสมาบัตินี้ ถ้าวาโดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เพราะฌานนั้นเป็นที่

ถึงด้วยดีของฉานลาภบุคคล จริงอยู่ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า ฉานลาภบุคคล ถึงด้วยดีซึ่งสมบัติ คือ ฉานเป็นที่ถึงด้วยดี มีปฐมฉานเป็นต้นดังนี้ อนึ่ง ในพระบาลีแสดง อนุบุพพิหารสมบัติ 9 ไว้ คือปฐม ทุติย ตติย จตุตถฉาน อากาสนัญญาตน วิญญาณัญญาตนนะ อากิญจัญญาตนนะ เนวสัญญานาสัญญาตน ฉาน และสัญญาเวทิตนิโรธ เป็นสมบัติที่อยู่ตามลำของฉานลาภบุคคลดังนี้ อนึ่งท่านแสดง อนุบุพพิหารสมบัติ 9 ไว้ว่า ฉานลาภบุคคลเมื่อถึงด้วยปฐมฉาน วิตก วิจารณ์ดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งตติยฉาน ปิตดับไป เมื่อถึงด้วยดี ซึ่งจตุตถฉาน त्मอัสสาสะปีสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาสนัญญาตนฉาน รูปสัญญาดับไปเมื่อถึงด้วยดีซึ่งวิญญาณัญญาตนฉาน สัญญาในอากาสนัญญาตนฉานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากิญจัญญาตนฉาน สัญญาในวิญญาณัญญาตนฉานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนฉาน สัญญาในอากิญจัญญาตนฉานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งสัญญาเวทิตนิโรธ สัญญาและเวทนาดับไป ธรรม 9 อย่างนี้ชื่อ อนุบุพพิหารสมบัติ สมบัติเป็นที่ดับหมดแห่งธรรมอันเป็นปัจจนิกแก่ตนตามลำดับดังนี้ คำในอรรถกถาและบาลีทั้ง 2 นี้ต้องความให้ชัดว่า ฉานและสมบัติ สมบัติเป็นผลวิเศษแปลกกันแต่เท่านี้

บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมเห็นความเกิดความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีน้อยหนึ่งในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เห็นซึ่งอะไรๆ ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งจะเข้าถึงความเป็นของไม่ควรถือเอา อุปมาเหมือนบุรุษไม่เห็นซึ่งที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ในก้อนเหล็กแดงอันร้อนอยู่ตลอดวัน ที่เข้าถึงความเป็นของควรจับถือสักแห่งเดียวฉันใด บุคคลพิจารณาเห็นความเกิดความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายนั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีในสังขารเหล่านั้นแม้เล็กน้อยหนึ่งฉันนั้น เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อนพร้อม ร้อนมาแต่ต้นตลอดโดยรวบ มีทุกข์มากมีคับแค้นมาก ถ้าใครมาเห็นได้ซึ่งความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายไซ้ ธรรมชาตินี้คือธรรมชาติเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติเป็นที่สลัดคืนแห่งอุปธิทั้งปวง ธรรมชาติเป็นที่สิ้นแห่งตัณหา ธรรมชาติเป็นที่ปราศจากเครื่องยึด ธรรมชาติเป็นที่ระงับความกระหาย ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ ธรรมชาตินั้นเป็นที่สงบ เป็นของปราณีตดังนี้ ฐานที่ตั้งแห่งธรรมอันอุดมนี้คือ ศีล บุคคลตั้งมั่นในศีลแล้ว เมื่อกระทำในใจโดยชอบแล้ว จะอยู่ในที่ใดๆ ก็ตามปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยประการฉะนี้

เมื่อโยคาวจรตั้งธรรม 6 กอง มีขันธ 5 เป็นต้น มีปฏิจจสมุปปาทเป็นที่สุดได้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งธรรม 6 กอง ยึดหน่วงเอาธรรม 6 กองไว้เป็นอารมณ์ได้แล้ว ลำดับนั้นจึงเอาศีลวิสุทธิและจิตวิสุทธิมาเป็นรากฐาน ศีลวิสุทธินั้นได้แก่ปาฏิโมกขสังวรศีล จิตวิสุทธินั้นได้แก่อภิญญาสมบัติ 8 ประการ เมื่อตั้งศีลวิสุทธิ และจิตวิสุทธิเป็นรากฐานแล้ว ลำดับนั้นโยคาวจรพึงเจริญวิสุทธิทั้ง 5 สืบต่อไปโดยลำดับๆ เอาทวิวิสุทธิและกัณหาวิตรณวิสุทธิเป็นเท้าซ้ายเท้าขวา เอามัคคามัคคญาณทัสสนวิ

สุทธิ และปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นมือซ้ายมือขวา เอาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นศีรษะเถิด จึงจะอาจ
สามารถยกตนออกจากวิญญูสงสารได้

ทฤษฎีวิสุทธินั้นคือปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามและรูปโดยสามัญลักษณ์ะ มีสภาวะเป็นปริณามธรรมมิได้
เที่ยงแท้ มีปกติแปรผันเป็นต้น เป็นปัญญาเครื่องชำระตนให้บริสุทธิ์จากความเห็นผิดต่างๆ โยคาวจรเจ้าผู้
ปรารถนาจะยังทฤษฎีวิสุทธิให้บริบูรณ์ พึงเข้าสู่ฌานสมาบัติตามจิตประสงค์ ยกเว้นเสียแต่เนวสัจญานา
สัจญายตนสมาบัติ เพราะละเอียดเกินไป ปัญญาของโยคาวจรจะพิจารณาได้โดยยาก พึงเข้าแต่เพียงรูป
ฌาน 4 อรูปฌาน 3 ประการนั้นเถิด เมื่อออกจากฌานสมาบัติอันใดอันหนึ่งแล้ว พึงพิจารณาองค์ฌาน มี
วิตกวิจารณ์เป็นต้น แล้วเจตสิกธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนั้นให้แจ้งชัดโดยลักษณ์ะ กิจ ปัจจุบันฐาน
และอาสันนการณณ์ แล้วพึงกำหนดกฎหมายว่า องค์ฌานและธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนี้ล้วนแต่เป็น
นามธรรม เพราะเป็นสิ่งที่นุ่มไปสู่อารมณ์สิ้นด้วยกัน แล้วพึงกำหนดพิจารณาที่อยู่ของนามธรรม จนเห็น
แจ้งว่า หทัยวัตถุ เป็นที่อยู่แห่งนามธรรม อุปมาเหมือนบุรุษเห็นอสรพิษภายในเรือน เมื่อติดตามสกัดคู้รู้
ว่าอสรพิษอยู่ที่นี้ๆ ฉันทใด โยคาวจรผู้แสวงหาที่อยู่แห่งนามธรรมฉันทนั้น ครั้นแล้วพึงพิจารณารูปธรรมสืบ
ต่อไป จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุนั้นอาศัยซึ่งภูตรูปทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ แม้อุปาทานรูปอื่นๆ ก็อาศัยภูต
รูปสิ้นด้วยกัน รูปธรรมนี้ย่อมเป็นสิ่งฉิบหายด้วยอันตรายต่างๆ มีหนาวร้อนเป็นต้น เมื่อโยคาวจรมา
พิจารณารู้แจ้งซึ่งนามและรูปละนี้แล้ว พึงพิจารณาธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญา
โดยตั้งเขปหรือพิศดารก็ได้ ตามแต่ปัญญาของโยคาวจรจะพึงหยั่งรู้หยั่งเห็น ครั้นพิจารณาธาตุแจ่มแจ้ง
แล้ว พึงพิจารณาอาการ 32 ในร่างกาย มีเกสา โลมา เป็นต้น จนถึงมัตถลุงคังเป็นที่สุด ให้เห็นชัดด้วย
ปัญญา โดย วมโน สี คน โธ กลิ่น ร โส รส โอช ความซึมซาบ สณฐาโน สันฐาน สันยาวใหญ่ น้อย แล้วพึง
ประมวลรูปธรรมทั้งปวงมาพิจารณาในที่เดียวกันว่า รูปธรรมทั้งปวงล้วนมีลักษณะฉิบหายเหมือนกัน จะ
มัน จะกง จะเที่ยง จะแท้ สักสิ่งหนึ่งก็มิได้มี เมื่อโยคาวจรเข้าพิจารณาเห็นกองรูปดังนี้แล้ว อรูปธรรมทั้ง 2
คือจิต เจตสิก ก็ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจรด้วยอำนาจทวาร คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ
เพราะว่าจิตและเจตสิกนี้มีทวารทั้ง 6 เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณาทวารทั้ง 6 แจ่มแจ้งประจักษ์แล้ว ก็รู้จักจิตและ
เจตสิกอันอาศัยทวารทั้ง 6 นั้นแน่แท้ จิตที่อาศัยทวารทั้ง 6 นั้นจัดเป็น โลภีย 81 คือทวีปัญญาวิญญูญาณ 10
มโนธาตุ 3 มโนวิญญูญาณธาตุ 68 และเจตสิกที่เกิดพร้อมกับ โลภียจิต 81 คือผัสโส เวทนา สัจญญา เจตนา
เอกัคคตา ชีวิต อินทรีย์ มนสิการ ทั้ง 7 นี้เป็นเจตสิกที่สาธารณะทั่วไปในจิตทั้งปวง การกล่าวดังนี้มีได้
แปลกกันเพราะจิตทั้งปวงนั้น ถ้ามีเจตสิกอันทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเกิดพร้อมย่อมมีเพียง 7 ประการเท่านั้น
เมื่อโยคาวจรบุคคลมาพิจารณา นามและรูปอันกล่าวโดยสรุปคือ ชั้น 5 แจ่มชัดด้วยปัญญาญาณตามความ
เป็นจริงแล้ว ย่อมถอนความเห็นผิด และตัดความสงสัยในธรรมเสียได้ ย่อมรู้จักทางผิดหรือถูกความ
ดำเนินและไม่ควรดำเนิน แจ่มแจ้งแก่ใจย่อมสามารถถอนอาศัยในโลกทั้งสามเสียได้ ไม่ยึดติดอยู่ในโลก
ไหนๆ จิตใจของโยคาวจรย่อมหลุดพ้นจากอาสวกิเลส เป็นสมุจเฉทประหารได้โดยแน่นอนด้วยประการ

24 วินัยกรรม

1.อุโบสถกรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่งที่ทรงบัญญัติให้ภิกษุทำทุกกึ่งเดือน จะละเว้นมิได้ โดยประสงค์ให้ชำระตนให้บริสุทธิ์ไม่ให้มีอาบัติโทษติดตัวประการหนึ่ง เพื่อให้รู้จักพระวินัยส่วนสำคัญที่ทรงบัญญัติไว้ จะได้ประพฤติดนถูกต้องดีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพื่อความสามัคคีแห่งสงฆ์ ทรงกำหนดองค์แห่งความพร้อมพร้งของอุโบสถไว้ 4 ประการ คือ ดิถีที่ 14-15 หรือวันสามัคคีวันใดวันหนึ่งเป็นองค์ที่ 1 ภิกษุครบจำนวนควรทำสังฆอุโบสถ หรือระอุโบสถได้ นั่งชุมนุมไม่ละหัดตบาศกันในสีมาเดียวกัน เป็นองค์ที่ 2 อาบัติที่เป็นสภาพ คือ มีวัตถุเสมอกัน ไม่มีแก่สงฆ์เป็นองค์ที่ 3 และวัชชนียบุคคล 21 ไม่มีหัดตบาศเป็นองค์ที่ 4 อุโบสถพร้อมพร้งด้วยองค์ 4 ประการนี้ จึงควรทำอุโบสถกรรม ควรกล่าวว่ ปตตกลบ ได้ๆ ในบรรดาวัชชนียบุคคล 21 นั้น เมื่อคนอันสงฆ์กวัดร์ 3 จำพวกอยู่ในหัดตบาศ สงฆ์ทำอุโบสถต้องอาบัติปาจิตตีย์ คนนอกนั้นอยู่ในหัดตบาศ สงฆ์ทำอุโบสถต้องทุกกฏๆ

ก่อนจะทำอุโบสถ พึงทำบุพเพกัมมก่อน ถ้าภิกษุหนุ่มไม่เป็นไข้ให้ภิกษุหนุ่มทำ หรือมีสามเณรหรือคนวัด ก็ให้สามเณรหรือคนวัดทำก็ได้

ภิกษุใครรู้อุโบสถ 9 อุโบสถกรรม 4 ปาฏิโมกข์ 2 ปาฏิโมกขุเทศ 9 หรือ 5 ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้ฉลาด ควรสวดปาฏิโมกข์ได้.

ภิกษุอยู่องค์เดียว พึงทำบุพเพกัมมก่อนไว้รอภิกษุอื่นจนหมดเวลา เห็นไม่มาแล้วพึงอธิษฐานว่า อชช เม อุโปสโต ปณณโรโส ถ้าเป็นวัน 14 คำก็เปลี่ยน ปณณโรโส เป็น จาคุททโรโส

ภิกษุอยู่ 2 รูป พึงทำกิจทั้งปวงไว้รอภิกษุอื่นอีก เมื่อหมดเวลาแล้วไม่มีภิกษุอื่นมา พึงแสดงอาบัติแล้วบอกบริสุทธิ์แก่กันและกันว่า ปริสุทโธ อห อวูโส ปริสุทโธติ ม ชาเรหิ ผู้อ่อนพรรษากว่าพึงว่า ปริสุทโธ อห ภนเต ปริสุทโธติ น ชาเรถ.

ภิกษุอยู่ด้วยกัน 3 รูป พึงทำบุพเพกัมมก่อนไว้รอภิกษุอื่น เห็นว่าไม่มีมาแน่แล้ว พึงประชุมกัน ภิกษุผู้ฉลาดรูปหนึ่งพึงตั้งคณะผู้ติว่า สุณนตุ เม ภนเต อายส มนตา อชชูปสโต ปณณโรโส ยทายสมนตานิ ปตตกลลัม มย อญญัมญญู ปาปริสุทธี อุโปสถัง กเรยาม แล้วพึงบอกบริสุทธิ์ซึ่งกันและกัน คำบอกบริสุทธิ์เหมือนกล่าวแล้วข้างบนนั้นพึงใช้เฉพาะบทหลัง เปลี่ยนแต่คำ ภนเต เป็น อวูโส ตามสมควรแก่ความเป็นผู้แก่อ่อนเท่านั้น

ภิกษุตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป พึงสวดปาฏิโมกข์ เมื่อไม่มีอันตรายพึงสวดจนจบ ถ้ามีอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง พึงสวดย่อได้ อุเทศที่ยังไม่ได้สวด พึงประกาศด้วยสุตบท.

อัตรายแห่งอุโบสถอันเป็นเหตุให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้ มี 10 อย่างคือ 1. ราชนตราโย พระราชาเสด็จมา 2. โจรนตราโย โจรมาปล้น 3. อคคยนตราโย ไฟไหม้ 4. อุทกนตราโย น้ำท่วม 5. มนุส สนตราโย มนุษย์มาก 6. อมนุสสนตราโย ผีเข้าภิกษุ 7. พาลนตราโย สัตว์ร้ายมา 8. สิริสปนตราโย งูเลื้อยมาในที่ชุมนุม 9. ชีวิตนตราโย อัตรายแห่งชีวิต 10. พหุมจรยนตราโย อัตรายแห่งพรหมจรรย์ เมื่ออัตราย 10 อย่าง ใดอย่างหนึ่งมีมา ถึงสวดปาฏิโมกข์ย่อตั้งแต่อุเทศที่ 2 เป็นต้นไป อัตรายมีมาในเวลากำลังสวดอุเทศใด ค้างอยู่พึงประกาศด้วยสุตบถ แต่อุเทศนั้นไป นิทานุเทศสวด ยังไม่จบอย่าพึงประกาศด้วยสุตบถ ไม่มี อัตรายพึงสวดโดยพิสดารจนจบ

อุเทศแห่งปาฏิโมกข์ 9 คือ นิทานุเทศ 1 ปาราชิกุเทศ 1 สังฆาติเสสสุทเทศ 1 อนียตุเทศ 1 นิสสัคคิย ทเทศ 1 ปาจิจยิยเทศ 1 ปาฏิเทศนียุเทศ 1 เสขียุเทศ 1 สมถุเทศ 1 ปาฏิโมกษุเทศ 5 นั้นรวมตั้งแต่ อนียต ถึงเสขียวัตถ เข้ากันเรียกว่า วิตถาคารุเทศ จึงมีอุเทศเพียง 5 ประการ อุเทศนี้สำหรับกำหนดใน การสวดย่อในเมื่อมีอัตราย ที่นิยมใช้กันอยู่กำหนดด้วยอุเทศ 9 ประการ สะดวกในการใช้ประกาศด้วย สุตบถ.

สุตบถนั้น คือ ประกาศว่า อุเทศนอกจากที่ สุตา คช อายสมนเตหิ จตตากร ปาราชิกา ฌมมา ฯลฯ สุตา โช อายสมนเตหิ สตตาทิกรณสมถา ฌมมา เอตุตถกนตสส ภควโต สุตตาคตฺ สุตตปริยาปนฺนํ อนวทตฺตมาถํ อุท เทสํ อากจฺจติ ตตถ สพเพหเว สมกเคหิ สมโมทนาเนหิ ลิกขิตพพํ.

2. ปวารณากรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง ทรงบัญญัติให้ทำในวันสิ้นสุดแห่งการจำพรรษา ด้วย จุดประสงค์คล้ายอุโบสถกรรม และทรงอนุญาตให้ทำแทนอุโบสถในวันนั้นด้วยบุพพกิจ บุพพกรรม ลักษณะ 4 และวันประชุมทำปวารณากรรม ก็เหมือนอุโบสถกรรมทุกประการ.

ภิกษุหนึ่งรูปพึงอธิษฐานว่า อชช เม ปวารณาปณณรสี อธิฐฐามิ ภิกษุ 2 รูป พึงปวารณากันและกันทีเดียว ไม่ต้องตั้งผู้ตติ ภิกษุ 3-4 รูป พึงตั้งคณะผู้ตติว่า สุณนตุ เม ภนเต อายสมน โโต อชชปวารณา ปณณรสี ยทา ยสมนตานิ ปตตกลลํ มยํ อญญมณฺญญํ ปวาเรยยาม แล้วพึงปวารณากันและกัน ถ้ามีภิกษุตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไป พึงทำสังฆปวารณา ตั้งผู้ตติว่า สุณาตุ เม ภนเต สงโฆ อชช ปวารณา ปณณรสี ยถิ สงฆสส ปตตกลลํ สงโฆ ปวาเรยย แล้วพึงปวารณาตนต่อสงฆ์ที่ละรูปตามลำดับพรรษา ถ้าระบупระการให้เปลี่ยนตอนท้าย เป็นดังนี้ ถ้าปวารณา 3 คน พึงว่า เตวาจิกํ ปวาเรยย ถ้าปวารณา 2 คน พึงว่า เทวตฺตจิกํ ปวาเรยย ถ้า ปวารณาคนเดียว พึงว่า สมานวสสิกํ ปวาเรยย

คำปวารณาต่อสงฆ์ว่า สงฆม ภนเต ปวาเรมิ ทิฏฐเนว วา สุเตน วา ปริสงกาย วา วทนตุ มํ อายสมน โโต อนุ กมปี อุปาทาย ปสสนโต ปฏิกกริสสามิ ภิกษุอ่อนกว่าพึงเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภนเต

คำปวารณาตนต่อคณะว่า อหํ อาวุโส อายสมนเต ปวารามิ ฯลฯ วทนตุ มํ อายสมนโต อนุกรมปี อุปาทาย

ปัสสนโต ปฏิภกกริสสามิ ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภนเต ถ้า 2 รูปจึงเปลี่ยน อยสมนเต เป็น อยสมนตํ เปลี่ยน อยสมนโต เป็น อยสมมา

3. จีวรกรรม ไตรจีวร คือผ้าสังฆาฏิ 1 ผ่าอุตตราสงฆ์ 1 ผ่าอันตราวาสก 1 ต้องตัดเย็บทำให้ถูกต้องตามลักษณะ ให้ได้ประมาณ และย้อมสีให้ได้สี ทำพินทุกับปะ แล้วจึงอธิษฐาน จะไม่ตัดไม่ควร เพราะทรงห้ามไว้ว่า อย่าทรงผ้าที่ไม่ได้ตัด ภิกษุใดทรง ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ.

วิธีตัดผ้านั้น ทรงวางแบบไว้ในคัมภีร์ขันธกะ จะแสดงแบบจีวร 5 ชนิด เป็นตัวอย่าง ชนิดหนึ่งๆ แบ่ง ออกเป็น 2 ท่อนๆ ยาวเรียกว่า มณฑล ท่อนสั้นเรียกว่าอัทธมมณฑล แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑล ชนิดกลาง เรียกว่า วิวัฏฐะ แผ่นผ้าเล็กสั้นตามอัทธมมณฑล ชนิดกลางเรียกว่า อนุวิวัฏฐะ แผ่นเล็กในระหว่างมณฑล กับอัทธมมณฑลเรียกว่า อัทธมกุติ แผ่นเล็กยาวตามมณฑลเรียก กุติ อัทธมมณฑลที่ถูกคอบในเวลาห่มเรียกว่า คเวยยกะ อัทธมมณฑลที่ถูกแข้งในเวลาห่มเรียกว่า ชังเขยยกะ อัทธมมณฑลที่ถูกมือในเวลาห่มเรียกว่า พา หันตะ แผ่นผ้าทาบริมโดยรอบเรียกว่า อนุวาด ทรงอนุญาตให้มีลูกคุดม รังคุดมติดที่มุมชายล่างกันผ้าเล็กและ ที่ผูกคอกันผ้าหุด.

ประมาณกว้างยาวตามขนาดของผู้ใช้ แต่ต้องไม่เท่าหรือเกินสุดจีวร สุดจีวรนั้นกว้าง 6 คืบ ยาว 9 คืบ โดยคืบพระสูตร ถ้าตัดผ้าชนิด 5 ชนิด หนึ่งๆ กว้าง 24 นิ้ว ชนิด 7 ชนิดละ 17 นิ้ว 1 กระเบียด ชนิด 9 ชนิดละ 13 นิ้ว 2 กระเบียด ชนิด 11 ชนิดละ 11 นิ้ว อนุวาด 6 นิ้ว เมื่อประกอบกันเข้าแล้ว เป็นจีวรกว้าง 3 ศอก 1 คืบ ยาว 5 ศอก 2 กระเบียด โดยวัฑฒกัประมาณคือ นิ้ว คืบ ศอก ช่างไม้ เป็นประมาณที่พอดี พึงตัด จีวรตามแบบนี้.

สุดประมาณนั้นคือ 5 กระเบียดครึ่ง เป็น 1 นิ้วพระสูตร 12 นิ้วเป็น 1 คืบ 2 คืบ เป็น 1 ศอก เมื่อเทียบ กับวัฑฒกัประมาณเป็นดังนี้ 16 นิ้ว 1 กระเบียด ช่างไม้เป็น 1 คืบพระสูตร จีวรที่ตัดตามแบบข้างบนนี้จึง เล็กกว่าสุดจีวร

ในผ้า 3 ผืนนี้ ทรงอนุญาตให้ทำผ้าสังฆาฏิ 2 ชั้น อุตตราสงฆ์ 1 ชั้น อันตราวาสก 1 ชั้น สำหรับผู้ใหม่ ถ้า เป็นผ้าเก่า ทรงอนุญาต ผ้าสังฆาฏิ 3 ชั้น 4 ชั้น ผ่าอุตตราสงฆ์ 2 ชั้น ผ่าอันตราวาสก 2 ชั้น ถ้าเป็นผ้าบังสกุล ทรงอนุญาตให้ทำได้ตามต้องการ จะกี่ชั้นก็ได้ แล้วแต่จะพึงอุตสาหกรรม